اللہ سوہنے کرم کمایا
مولوی نور حسین گرجاکھی
سودھن ہار: ارشد اقبال ارشد
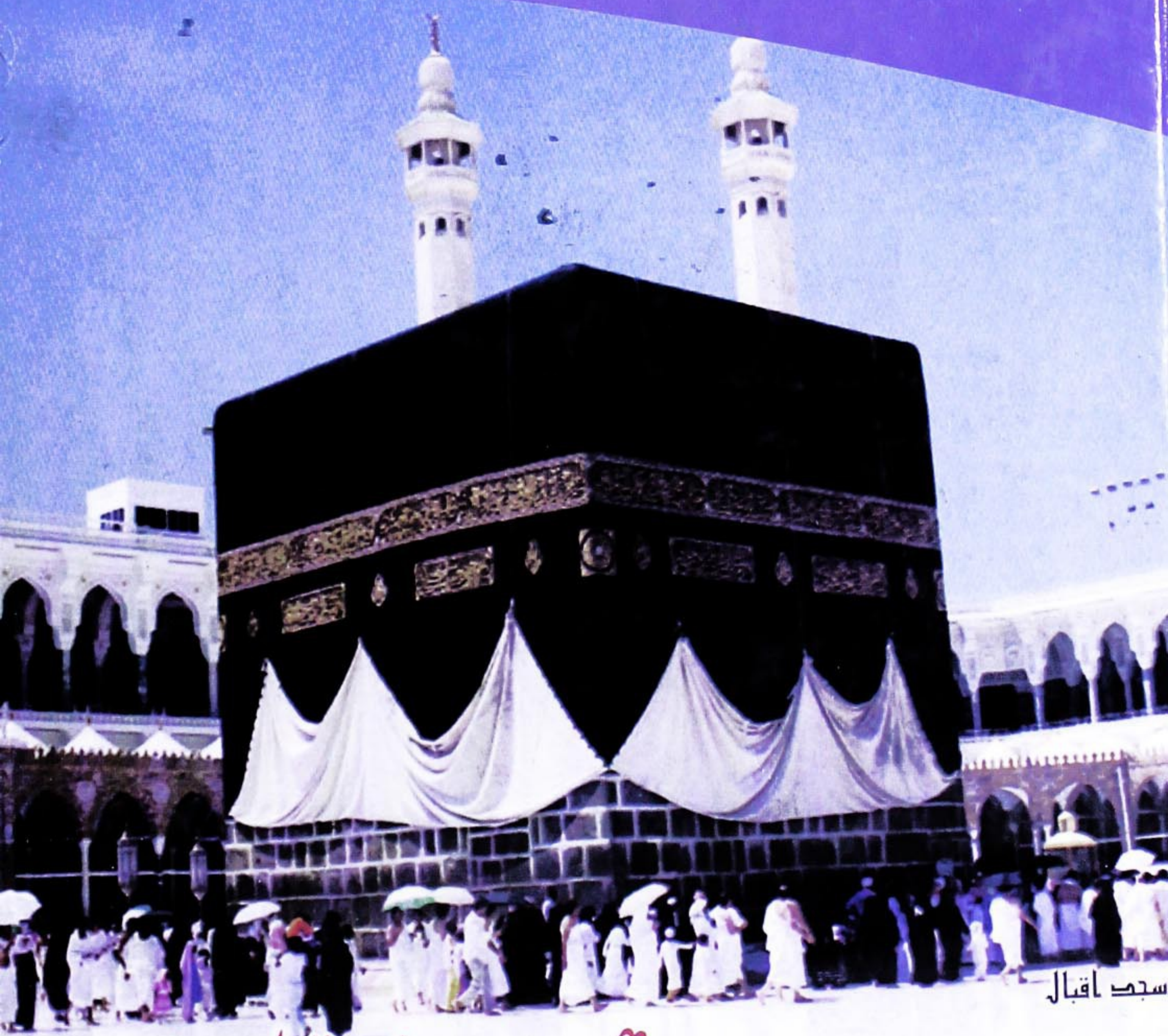
اللہ سوہنے کرم کمایا

(۱۹۴۶ء وچ تخلیق ہون والا سفرنامہ حج)

مولوی نور حسین نور گرجاکھی

سودھن ہار : ارشد اقبال ارشد

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسیٰ شاہدرہ لاہور

کتاب دا ناں .... اللہ سوہنے کرم کمایا
شاعر .... مولوی نور حسین نور گرجاکھی
سودھن ہار .... ارشد اقبال ارشد
چھپن ورھا .... دسمبر 2001ء
تعداد 1000
مل .... روپے
پریس .... خادم پرنٹنگ پریس چیڑ جی روڈ لاہور
کمپوزنگ .... امجد اقبال امجد
لکھاری کمپوزرز جیاموسیٰ شاہدرہ لاہور
فون نمبر 7920929

☆☆☆

ملن دے پتے

ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسیٰ شاہدرہ لاہور
ادارہ احیاء السنہ گرجاکھ گوجرانوالا

انتساب

مدینے جان والے مسافراں

تے

شاعر دے وڈے سپتر

معروف شاعر

عبدالواحد راسخ عرفانی دے ناں

پیش لفظ

والدِ مرحوم مولانا نور حسینؒ گرجاکھی ممتاز مذہبی سکالر اور زود گو شاعر تھے۔ اُن کی کئی ایک کتب اُن کی زندگی میں ہی منصۂ شہود پر آئیں۔ اُن کو چار مرتبہ فریضۂ حج کے لیے باریابی کا شرف ملا۔ ۱۹۴۶ء میں جب والدہ ماجدہ بھی ہمراہ تھیں، آپؒ تیسری مرتبہ حج کے لیے تشریف لے گئے۔ اس سفر کے حالات و واقعات کو آپؒ نے ڈائری کی صورت میں تاریخ وار شعر بند فرمایا۔ برادرِ مرحوم مولانا راسخ عرفانی کی زندگی میں بھی دو ایک مرتبہ سفر نامہ مذکورہ کو چھپوانے کا ارادہ کیا مگر یہ ارادے تک ہی محدود رہا اور اِسے عملی جامہ نہ پہنایا جا سکا۔ تاآنکہ ۲۰۰۱ء کے اوائل میں عزیز القدر پروفیسر ارشد اقبال ارشد نے اِس کام کا بیڑا اُٹھایا۔ انہوں نے شب و روز کی محنت اور جانفشانی سے کئی ایک منتشر حقائق کو یکجا کیا اور شبانہ روز محنت سے اس سفر نامے مع مختصر سوانح حیات کی طباعت میں جو مدد فرمائی اُس کے لیے میں دل کی گہرائیوں سے سپاس گزار ہوں۔ اللہ تعالیٰ ان کے علم اور زندگی میں برکت فرمائے۔ آمین

ثاقب عرفانی

بن مولانا نور حسینؒ گرجاکھی

مولوی نور حسین گرجاکھی

حیاتی تے لکھتاں

گوجرانوالے دی دھرتی نے ان گنت صاحب کمال لوکاں نوں جنم دتا اے۔ مولوی نور حسین گھرجاکھی وی اجہیے ای باکمال لوکاں وچوں اک سن۔ علمی' ادبی تے دینی خدمتاں تے اپنے زہد و تقوی پاروں مولوی نور حسینؒ نے اپنے دور دے لوکاں اتے گہرے نقش چھڈے نیں۔ اوہ اک جید عالم دین' منے ہوئے دینی مناظر تے اپنے دور دی معروف مذہبی شخصیت سن۔ اوہ اہل حدیث مسلک نال تعلق رکھدے سن۔

خاندانی پس منظر:

مولوی نور حسین گھرجاکھی دے وڈیریاں دا تعلق نتھو سویا ضلع حافظ آباد نال سی۔ ایہہ زمیندار فیملی سی تے ایہناں دی قوم ہنجرا سی۔ اٹھارویں صدی عیسوی وچ جدوں پنجاب وچ سکھاں دی برچھاگردی اپنے عروج تے سی' اودوں ایہناں دے خاندان دے کجھ لوکاں نے اسلام قبول کر لیا۔ ایس خاندان دے اسلام قبول کرن پاروں سکھاں نے اوہناں نال چنگا سلوک نہ کیتا تے گل مرن مارن تیکر اپڑ گئی۔ آکھیا جاندا اے کہ جدوں سکھاں دے کجھ جتھیاں نے اوہناں دے خاندان تے حملہ کیتا تاں اوس خاندان دا اک لڑکا نس گیا تے انج اوس حملے وچ بچ گیا۔ اوہ منڈا اک لوہار کول رہن لگ پیا۔ اوس نے ایہدی شرافت توں متاثر ہو کے اپنی دھی دا ویاہ اوہدے نال

کر دتا۔ ایس خاندان دا ایہ پہلا مسلمان صاحب دین آکھوایا تے بعد وچ بابا صاحب دین دے ناں نال ای مشہور ہویا۔ بابا صاحب دین دا کلم کلا پتر قطب دین سی جیہڑا مولوی غلام رسول قلعہ میہاں والیاں دے پچھے نماز پڑھدا سی۔ بابا قطب الدین دے دو بیٹے سن۔ بابا سوہندا تے بابا دسوندی۔ بابا سوہندا بڑا مشہور پہلوان سی۔ اج وی گھر جاکھ دے کئی لوک بابا سوہندا دی پہلوانی دیاں گلاں سناؤندے نیں۔(1)

مولانا خالد گرجاکھی وسدے نیں کہ "ساڈی دادی اماں آکھدی ہوندی سی کہ تہاڈے پردادا بابا سوہندا جس بستر تے سوندے سن' سون والی تھاں اوہناں دے پسینے نال ای چیکنی ہو اندی سی کیوں جے اوہ گھیو دا پورا پورا منکا پی جاندے ہوندے سن۔ اک وار اوہناں سونچی کھیڈیاں اک سکھ کھڈاری نوں دو ہتھڑ ماریا تاں اوہدا پھیپھڑا پاٹ گیا تے اوہ خون دیاں الٹیاں کردیاں اللہ نوں پیارا ہو گیا۔ اک وار اگو چک قلعہ دیدار سنگھ دے اک زمیندار نے اوہناں نوں کھوہ دی ٹنڈ کھول کے پانی پین توں منع کیتا تے اصرار کیتا کہ اوہ کھوہ گیڑ کے پانی پین۔ ٹنڈاں وچ پانی ٹھنڈا ہوندا سی۔ ایس کرکے اوہناں زمیندار دی گل تے دھیان نہ دتا تے ٹنڈ کھولن وچ لگے رہے۔ زمیندار نے غصے وچ آ کے زمین توں مٹی دی مٹھ بھری تے ٹنڈ وچ پا دتی۔ اوس ویلے تاں بابا سوہندا گھر پرت آئے پر رات نوں اپنے اک عیسائی پہلوان سجن نال اوتھے گئے تے کھوہ دیاں ٹنڈاں لاہ کے کھوہ وچ سٹیاں۔ کھوہ دی بیڑ تے چرکھڑی چکی تے گھر جاکھ لے آئے۔ دوجے دن اوہ زمیندار پیراں دے نشان ویکھدا گھر جاکھ اپڑیا تے چھپڑ کنڈھے بیڑ تے چرکھڑی پئی ویکھ کے کہن لگا کہ مینوں اوہ بندہ وکھاؤ جیہڑا دو گڈاں دا بھار چک کے لیا اے کیوں جے بلداں تے گڈ دا تاں کتے ناں نشان وی نہیں۔ کیہڑا جوان اے جیہڑا اینا بھار دس میل چک لیایا اے' فیر بابا سوہندا نوں ویکھ کے اوہ شرمندہ ہویا تے پنج روپے تے پگ انعام دے کے اپنا سامان گڈ تے لد کے لے گیا۔" (2)

بابا سوہندا دا کلم کلا پتر میاں کرم الہی سی جیہڑا گرجاکھ وچ مستری دی دوکان کردا سی تے اٹاں بناون والے بھٹیاں دیاں چمنیاں بناؤندا سی۔ اوہناں دے چار پتر سن۔ مولوی محمد علی، مولوی نور حسین، فضل کریم تے عبدالغنی۔(3)

حیاتی:

مولوی نور حسین ۱۸۹۲ء نوں گوجرانوالا دے اک پنڈ گرجاکھ (جیہڑا ہن شہر دا حصہ بن چکیا اے) وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں مڈھلی تعلیم اپنے والد میاں کرم الہی کولوں حاصل کیتی تے دینی تعلیم دی تکمیل لئی جامعہ محمدیہ گوجرانوالا وچ داخل ہوئے۔ ایتھے اوہناں مولانا علاؤالدین کولوں درس لیا۔ اوہناں مولانا ثناء اللہ امرتسری کولوں مناظرہ سکھیا تے دوجے دینی علماں وچ مہارت حاصل کیتی۔ مولانا ثناء اللہ امرتسری ہفتہ روزہ ''اخبار الحدیث'' کڈھدے سن جیہدے وچ نور حسین دے وی مضمون چھپدے رہے۔(4)

۱۹۰۳ء وچ جدوں نور حسینؒ دی عمر دس سال تے اوہناں دے وڈے بھرا مولوی محمد علی دی عمر باراں سال سی کہ اوہناں دے والد میاں کرم الہی ۳۲ سالاں دی عمر وچ اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ اوہناں دے مرن دے بعد ایہ گھرانا مالی طور تے مشکلات دا شکار ہویا پر اللہ تعالیٰ دی ذات رحیم و کریم اے۔ خواجہ عطاء الرحمن اختر اپنی کتاب ''سوانح مولوی نور حسین گرجاکھیؒ'' وچ لکھدے نیں۔

''اگرچہ گھرانہ فارغ البال تھا لیکن اس ناگہانی مرگ نے سب کو پریشان کر دیا کیونکہ کام اگرچہ کچھ کرتے تھے لیکن ماہر مستری نہ تھے۔ جبکہ لوگ چمنیاں بنوانے کے لیے آ رہے تھے لیکن وہ مجبور تھے چنانچہ اسی پریشانی میں مولوی محمد علی نے خواب میں دیکھا کہ ان کے والد بزرگوار نے ان کو چمنیوں کا ایک جوڑا بنوایا اور ساتھ ساتھ بتاتے گئے چنانچہ دوسرے روز اسی طریقہ سے چمنیاں بنا لیں۔ تو یہ ایک قسم کا مخفی اشارہ تھا۔''(5)

۱۹۱۱ء وچ اٹھاراں سالاں دی عمر وچ مولوی نور حسینؒ دی شادی ہوئی۔
اوہناں دناں وچ اوہ کوہاٹ توں تھوڑا اگے رئیسان سٹیشن تے ملازم سن۔ شادی توں بعد اوہ ملازمت چھڈ کے واپس آ گئے۔ شادی توں بعد ای اوہناں دا رجحان علم ول ودھیا۔
شادی توں بعد اک واری اوہ اپنے سوہریاں ول گئے تاں اوہناں دے سوہرے نے اوہناں کولوں کجھ سوال پچھے۔ نور حسینؒ اوہناں نوں کوئی جواب نہ دے سکے پر واپس آ کے اوہناں مولانا علاء الدین دی باقاعدہ شاگردی اختیار کیتی تے قرآن شریف ترجمے نال پڑھنا شروع کر دتا۔ فیر مشکوٰۃ شریف دا درس لیا۔ خواجہ عطاء الرحمٰن لکھدے نیں
"مولوی صاحب روزانہ تہجد کو اٹھتے، راستہ میں ایک راجباہ تھا وہاں وضو کرتے۔ باجماعت نماز شہر میں جا کر پڑھتے۔ اس کے بعد سبق پڑھ کر طلوع آفتاب کے وقت گھر جا کھی دروازہ والی دوکان کھول کر بھائی کے آنے سے پہلے دوکان کی صفائی وغیرہ کر لیتے۔"(6) یعنی کاروبار دے نال نال پڑھائی دا سلسلہ وی جاری سی۔
اوہناں دے وڈے بھرا مولوی محمد علی ۱۹۱۵ء وچ شیخوپورہ چلے گئے سن۔
۱۹۱۷ء وچ نور حسینؒ وی شیخوپورے چلے گئے۔ عطا الرحمٰن اختر موجب "وہاں پرانی آبادی میں ورکاں والی مسجد میں مولانا نور حسینؒ خطبہ دیتے اور مولوی محمد علی جماعت کرواتے۔ وعظ تو مولانا صاحب کا پر تاثیر ہوتا اور قرأت ان کے بڑے بھائی کی بہت خوش الحانی کی ہو جاتی گویا سونے پر سہاگے کا کام ہو جاتا" (7)

شیخوپورے ای مولوی نور حسینؒ نوں ٹی بی ہو گئی۔ اوہناں دی ماں نے بہت ساریاں دعاواں کیتیاں تے اوہناں دے وڈے بھرا مولوی محمد علی نے اپنے اللہ نال وعدہ کیتا کہ یا اللہ میرے بھرا نوں شفا دے دے۔ میں عہد کرناواں کہ میں ایہدے کولوں کوئی کم نہ لواں گا تے ایہہ دین دی خدمت کردا رہوے گا۔ اللہ تعالیٰ نے شفا دے دتی تاں مولوی محمد علی نے اپنا وعدہ نبھایا تے ساری عمر اوہناں نوں کسے کم لئی نہ آکھیا سگوں

ہمیش ایہ ای کہیا کہ توں تبلیغ کردا رہو۔ جلسے جلوساں تے جان لگے نوں کرایہ تے خرچہ دے کے گھلدے رہے۔ اوہ جنا چر زندہ رہے' نور حسینؒ نوں اوہناں فکرِ معاش تے مشقت توں پرے ای رکھیا۔(8)

مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دا وعظ اکثر فضائل مصطفیٰ ﷺ تے اتباعِ سنت دے موضوع تے ہوندا سی۔ وعظ کردیاں کئی وار اوہ آپ وی روندے تے دوجیاں نوں وی رواندے سن۔ اوہناں تہجد دی نماز وی کدی نہیں سی چھڈی۔ جے رات نوں دو وجے وی ستے تاں وی اوہ سرگی ویلے اٹھ بیندے سن۔(9)

مولوی صاحبؒ مناظرہ وچ وی منی ہوئی شخصیت سن۔ مولوی ثناء اللہ نے اوہناں دی خاص تربیت کیتی سی۔ اوہ جدوں وی مناظرے دی مجلس وچ جاندے تاں دو رکعت نماز نفل پڑھ کے اللہ سائیں کولوں فتح دی دعا کر کے جاندے۔ تے اللہ سائیں نے وی اوہناں نوں کدی شکست نہیں دتی سی۔ سینکڑے عیسائی تے قادیانی اوہناں دے ہتھوں مسلمان ہوئے۔(10)

معروف محقق تے نقاد ڈاکٹر وحید قریشی نے مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دے پتر عبدالواحد راسخ عرفانی دی اک کتاب دا دیباچہ لکھدیاں لکھیا سی۔

"ان کے والد (راسخ عرفانی کے والد) عالم باعمل تھے۔ پنجابی نثر و نظم میں مولانا نور حسینؒ گرجاکھی کا اپنا ایک طرز احتجاج تھا۔ وہ مذہبی تحریکوں میں شریک ہی نہیں' ہراول دستے میں شامل تھے"(11)

مولوی نور حسینؒ دی اولاد:

مولوی نور حسینؒ نوں اللہ سائیں نے پنج پتراں تے تن دھیاں نال نوازیا سی۔ ساریاں توں وڈے پتر دا ناں عبدالواحد سی۔ عبدالواحد 1914ء نوں پیدا ہوئے۔ بعد

وچ اوہ مولانا راسخ عرفانی دے ناں نال مشہور ہوئے۔ راسخ عرفانی اردو زبان دے منجھے ہوئے شاعر سن تے اوہناں دی شاعری دے کئی پراگے چھپ چکے نیں۔ مولوی ہوراں دے دوجے پتر دا ناں عبدالخالق سی۔ روٹی روزی دے سلسلے وچ عبدالخالق 25 سال تیک افریقہ وچ رہے نیں۔ جیویں مولوی صاحب آپ اپنے سفرنامے وچ آکھدے نیں۔

اس تھیں چھوٹا عبدالخالق دور دراز سدھایا
چھ سالاں تھیں افریقہ وچ ڈیرا اوس لگایا

اوہناں دے تیجے پتر دا ناں مولانا خالد گرجاکھی اے۔ چوتھے پتر دا ناں عبدالحق سی۔ پنجویں تے ساریاں توں نکے پتر دا ناں عبدالغنی اے۔ عبدالغنی وی شاعر نیں تے ثاقب عرفانی تخلص کردے نیں۔ راسخ عرفانی' عبدالخالق تے عبدالحق وفات پا چکے نیں جدکہ مولانا خالد گرجاکھی تے عبدالغنی ثاقب عرفانی حیات نیں۔ مولانا خالد گرجاکھی اپنے والد مولوی نور حسینؒ دے جانشین وجہوں مرکزی جامع مسجد اہلحدیث گرجاکھ دی خدمت کر رہے نیں جدکہ عبدالغنی ثاقب عرفانی اک کارخانہ چلا رہے نیں۔ مولوی ہوراں دیاں دھیاں دے ناں مریم بی بی' صفیہ بی بی تے رقیہ بی بی سن۔ مریم بی بی چوداں سالاں دی عمر وچ ای اللہ نوں پیاری ہو گئی سی جدکہ صفیہ بی بی تے رقیہ بی بی بال بچیاں والیاں ہو کے فوت ہوئیاں نیں۔(12)

مولوی نور حسین دیاں لکھتاں

مولوی نور حسینؒ نے اپنی حیاتی دا مقصد دین اسلام دی خدمت بنایا ہویا سی۔ ایس مقصد لئی جتھے اوہ تھاں تھاں جا کے تقریراں کردے ہوندے سن' اوتھے اوہناں پنجابی زبان وچ اُچ پدھر دی شاعری وی کیتی اے۔ اوہناں دیاں کئی کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ چھپیاں کتاباں دی تفصیل کجھ انج اے۔

فضائل مصطفیٰ ﷺ :

ایہ کتاب سولاں صفحیاں تے مشتمل اے۔ ایہدا اک ایڈیشن نعمانی کتب خانہ اردو بازار والیاں نے چھاپیا سی۔ ایہدا نواں ایڈیشن ادارہ احیاء السنہ گرجاکھ گوجرانوالہ ولوں چھپیا اے۔ ایس کتاب وچ ساریاں توں پہلاں حمد باری تعالیٰ شامل اے۔ ایہدے بعد کجھ عربی شعراں دا منظوم ترجمہ دتا گیا پر ایہہ وضاحت کتاب وچوں نہیں ملدی کہ ایہہ عربی شعر کس شاعر دے نیں۔ عربی دے نعتیہ شعراں دے ترجمے دے بعد لکھاری نے آپؐ دیاں صفتاں تے فضائل قرآن پاک تے حدیث دیاں کتاباں نوں ملھ رکھدیاں لکھے نیں۔ ایہدے بعد شاعر نے حضرت سفینہؓ حضرت عقبہؓ حضرت سلمہ بن عمروؓ تے ابو مسلم خولانیؒ دے حوالے نال کجھ اجہے واقعات منظوم کیتے نیں جیہڑے ثابت کردے نیں کہ جنور تے درندے وی نبی پاک ﷺ دے ناں دا اینا احترام کردے سن کہ آپؐ دا ناں لین والے نوں کجھ نہیں کہندے سن سگوں اوہدی حفاظت کردے سن۔ کتاب دے اخیر تے حضرت موسیٰؑ دی من والی اک بی بی مشاطہ دا واقعہ وی منظوم کیتا اے جیہڑی فرعون دے کئی ظلم برداشت کردی اے پر دین حق توں نہیں پھردی۔ انت فرعون اوہنوں تے اوہدے سارے خاندان نوں قتل کروا دیندا اے۔ ایس کتاب وچوں نمونے وجھوں کجھ شعر ویکھو۔ ایہ شعر کجھ عربی شعراں دا پنجابی روپ نیں۔

آدمؑ تھیں لا عیسےٰ تائیں جتنے نبی الہی
نبیؐ محمدؐ والی سبھ نے خوش خبری بتلائی
کل پیغمبر دیوے چمکن جیوں آسمانی تارے
اے پر بدر منیر محمدؐ دے چمکاں لشکارے
سورج وانگ محمد سرورؐ دیوے خوب شعاعیں

سارا عالم روشن کیتا مشرق مغرب تائیں
بلکہ سورج تھیں ودھ روشن بدر منیر حقانی
جس نے کور دلاں دے تائیں بخشی شمع نورانی(13)

اوصاف مصطفیٰ ﷺ معہ ایمان عمرؓ و میدان حشر و ذکر مصطفیٰ ﷺ:

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں دی مرتب کیتی ہوئی کتاب "پنجابی کتابیات" توں پتہ لگدا اے کہ نور حسینؒ گرجاکھی دی اک کتاب "ایمان عمرؓ" دے ناں نال راجہ بشیر احمد کشمیری بازار والیاں نے چھاپی سی تے ایہدے اٹھ صفحے سن۔ اک ہور کتاب وفات محبوب سبحانی دے ناں نال چھپی سی(14) پر ادارہ احیا السنہ گرجاکھ ولوں چھپن والی کتاب وچ اتے ذکر چار سرناویاں ہیٹھ وکھو وکھ نظماں شامل نیں۔ ساریاں توں پہلاں اوصاف مصطفیٰؐ دے سرناویں ہیٹھ ۱۱ شعراں دی نظم درج اے۔ ایہدے بعد فرعون دے بیوی آسیہؓ دے حضرت موسیٰؑ تے ایمان لیاون تے فیر فرعون دیاں سختیاں سہن دے واقعے نوں منظوم کیتا گیا۔ ایس توں بعد "ایمان عمرؓ" دے سرناویں ہیٹھ 85 شعراں دی طویل نظم اے جس وچ حضرت عمرؓ دے ایمان لیاون دا واقعہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے نال نال وچ وچ ایہہ واقعہ اردو نثر وچ وی بیان کیتا گیا اے تے لکھاری نے احادیث تے قرآنی آیات دے حوالے وی نال نال درج کیتے نیں۔

حضرت عمرؓ دے ایمان لیاون دا واقعہ بیان کرن دے بعد شاعر نے "وفات مصطفیٰؐ" دے سرناویں ہیٹھ 28 شعر لکھے نیں۔ ایہناں شعراں وچ شاعر آپ ﷺ دی بیماری، آپؐ دے وصال تے آپؐ دے وصال توں بعد صحابہ دی کیفیت نوں بیان کیتا اے۔ اخیر تے "میدان حشر" سرناویں ہیٹھ اک طویل نظم اے۔ ایس نظم وچ لکھاری نے قیامت دے دیہاڑے بارے قرآن حدیث دی روشنی وچ چانن پایا اے۔

اصل وچ مولوی صاحب دے دور وچ نکے قصے چھاپن تے اوہناں دے پڑھن دا رجحان

بہت زیادہ سی۔ چار چار صفحیاں دے قصے وی چھپدے سن۔ ایس لئی امکان اے کہ اوہ وں ایہہ کتابڑیاں وکھریاں وکھریاں ای چھپیاں ہون پر دوجے ایڈیشن وچ ایہناں نوں کٹھا کر دتا گیا ہووے۔ ایس کتاب دی نظم "اوصاف مصطفیٰ" وچوں کجھ شعر ویکھو۔

دے کے بانگ توحید دی نبیؐ سوہنے ستیاں خلقتاں سبھ جگائیاں نیں
حسن نور محبوب دے ویکھنے نوں دوروں چل کے سنگتاں آئیاں نیں
بھلے ہوش تے عشق دا جوش آیا' سینے نور چواتیاں لائیاں نیں
اوہناں صبر نہ آوندا باجھ سوہنے آکھیں رہن ہمیش ترہائیاں نیں
جلوہ ویکھ کے نور محمدؐی دا' کفر شرک نے بھاجڑاں چائیاں نیں
جتھے بدر منیر دا نور چمکے' اوتھے رہندیاں کدوں سیاہیاں نیں
ڈنکا مار توحید دا نبیؐ سوہنے دھماں وچ جہان دھمائیاں نیں
دھندوکار غبار نوں دور کیتا' ہوئیاں جگ دے وچ روشنائیاں نیں(15)

شان مصطفیٰ ﷺ معہ خصائص مصطفیٰ ﷺ

ایہہ کتاب وی مولوی نور حسین دے پتر مولانا خالد گرجاکھی ہوراں ادارہ احیا السنہ گھرجاکھ ولوں شائع کیتی اے۔ ایہدا مُڈھ حمد باری تعالیٰ نال بنھیا گیا اے۔ ایہدے بعد اک طویل نعت شریف اے۔ فیر بعد شانِ مصطفیٰؐ دے ناں نال اک نعتیہ نظم اے جیہدے وچ دوجے نبیاں وچ پائے جان والے اوصاف بارے دسیا گیا اے تے اخیرتے ایہہ سٹہ کڈھیا گیا اے کہ ایہہ سارے اوصاف اللہ سائیں نے محمد ﷺ دی ذات وچ کٹھے کر دتے سن۔ ایہدے بعد "خصائص مصطفیٰؐ" دے ناں نال اک نعتیہ نظم شامل اے۔ جیہدے وچ شاعر نبی پاک ﷺ دی سیرت دے مختلف پکھاں نوں منظوم کیتا اے۔ "احوال زمانہ" ناں دی نظم وچ ساڈے معاشرے وچ رواج پا جان والیاں غیر شرعی رسماں نوں موضوع بنایا گیا۔ اخیر تے نظم واقعہ بادشاہ دے

ناں نال اک منظوم قصہ اے۔ ایہہ واقعہ حضرت سعدی شیرازی نے "گلستان سعدی" وچ بیان کیتا سی جس نوں مولوی ہوراں نے پنجابی وچ منظوم کر دتا اے۔ نمونے وجھوں ایس کتاب وچ شامل کجھ حمدیہ شعر ویکھو۔

حمد بے اوڑک خالق تائیں آکھاں لکھ لکھ واری
دوہاں جہاناں اندر جس دی سدا حکومت جاری
ہے رحمان، رحیم خداوند قادر قدرت والا
حیّ، قیّوم، علیم، الٰہی، خلقت دا رکھوالا
حافظ، ناصر، حاضر، ناظر، اللہ ہر ہر جائیں
راز دلاں دے جانن والا اللہ، واحد سائیں (16)

احوال گور :

مولوی نور حسینؒ گرجاکھی ہوراں دی ایہہ کتاب پہلی وار کتب خانہ عزیزیہ کشمیری بازار لاہور ولوں چھپی سی۔ بعد وچ ایہدا اک ایڈیشن ادارہ احیاء السنہ گرجاکھ گوجرانوالا ولوں چھپیا اے۔ ایہہ اک سی حرفی اے تے ایہدا موضوع فکر آخرت اے۔ مولوی ہوراں نے عام سی حرفیاں نالوں اک وکھری راہ وی کڈھی اے۔ سی حرفی دے شاعر عام طور تے حروف تہجی دی بنیاد تے شعر کہندیاں الف ب پ دی ترتیب نال ای شعر کہندے نیں تے کسے وی اکھر نال شروع ہون والے بند دا پہلا حرف وی اوسے اکھر نال شروع ہووے گا۔ مثلاً الف نال شروع ہون والے بند دا پہلا حرف الف نال ای شروع ہووے گا جیویں الف اللہ' پر مولوی ہوراں الف'ب تے الف'ب نال بن والے لفظاں دے وچکار "آکھے" نوں لیاندا اے تے ہر بند انج شروع کردے نیں۔ الف آکھے...... ب آکھے...... وغیرہ۔ نمونے وجھوں ایس سی حرفی دا اک بند ویکھو۔

س : آکھے سبھ تینوں چھوڑ آون گے
بھو بکی مٹی تیرے اتے پاؤن گے
پچھے پئیاں رون جو اولاداں پالیاں
بھل گئیاں راتاں تینوں گوراں والیاں(17)

کامن :

مولوی نور حسین گرجاکھی دی ایس کتاب دا دوجا ایڈیشن ادارہ احیا السنہ گرجاکھ ولوں چھپیا اے۔ ایس کتاب دی شاعری لوک صنف کامن نوں مکھ رکھ کے کیتی گئی اے۔ ایس طویل نظم وچ لکھاری نے ویاہ شادی دیاں رسماں نوں موضوع بنایا اے تے بہت ساریاں رسماں نوں غیر اسلامی قرار دیندیاں اوہناں نوں چھڈ دین ول پرپریا اے۔ اوہناں خاص طورتے سٹھنیاں دے بہت سارے بولاں نوں گرہ لائی اے تے آکھیا اے کہ سٹھنیاں گاؤندیاں گاون والی بہت سارے جھوٹھ بولدی اے جیہڑا گناہ تے سانوں ایہناں فضول رسماں توں بچ جانا چاہیدا اے۔

نصیحت بے نمازاں :

سولاں صفحے دا ایہ رسالہ ادارہ احیا السنہ گرجاکھ ولوں چھپیا اے۔ ایس وچ اک طویل نظم شامل اے۔ پوری نظم وچ مسلماناں نوں دنیا ولوں موہنہ موڑ کے اللہ تے اوہدے رسول نال نونہہ لاون تے نیک بندے بن جان دا درس دتا گیا اے۔ بہت سارے شعراں وچ فکر آخرت دی پریرنا ملدی اے۔ شاعر نے دوزخ دے عذاب دا ذکر کر کے لوکاں نوں آخرت دی فکر کرن، نماز روزے دی پابندی کرن دا آکھیا اے۔ نظم دے آخری بنداں وچ اوہ کئی ذاتاں دا ناں لے لے کے آکھدا اے کہ فلاں بندے کول فلاں فلاں کم لئی بڑا وقت اے پر نماز لئی وقت نہیں۔ نمونے وجھوں

ایس نظم دا اک بند ویکھو۔

جیہڑے حکم رسول بھلاون گے وچ دوزخ ڈیرے لاون گے
پھر رَوون تے پچھتاون گے کوئی سنے نہ حال پکار میاں
چھڈ غفلت ہو بیدار میاں اٹھ کلمہ بول پکار میاں (18)

اختلاف الائمہ :

ایہہ کتاب ہن نایاب اے۔ پنجابی کتابیات دے صفحہ نمبر 513 اتے ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں ایہدے بارے صرف اینی دس پائی اے۔ (نظم' اسلامی) شاعردے پتر مولانا خالد گھرجاکھی دا کہنا اے کہ

"ایہہ چار صفحیاں دی قصہ سی تے ایس دا مرکزی خیال ایہہ نکتہ اے کہ حدیث وچ آون والا مسئلہ امت دے خلاف نہیں ہوندا۔" (19)

تحقیق الایمان :

ایہ کتاب وی ہن نایاب ہو چکی اے۔ ایہدے بارے وی کوئی خاص معلومات نہیں لبھدیاں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات وچ ایہدے بارے لکھدے نیں۔ (نظم' اسلامی' متفرق) (20)

تجلی آسمانی بر ملاں ملتانی :

ایس کتاب دا دوجا ایڈیشن جمعیت شبان اہلحدیث منڈی بہاؤ الدین ولوں چھپیا اے۔ پہلے ایڈیشن بارے کوئی اگھ سگھ نہیں ملدی۔ ایہ ساری دی ساری کتاب ملتان دے اک مولوی دے خلاف اے۔ 64 صفحیاں دی ایس کتاب وچ مولوی ہوراں

نے کجھ اختلافی مسائل نوں شعری روپ وچ بیان کیتا اے۔ شعراں وچ منظوم کرن دے نال نال اوہناں اردو نثر وچ وی مسائل بارے گل بات کیتی اے۔ پنجابی کتابیات دے صفحہ نمبر 513 تے حوالہ نمبر 8741 دے تحت ایہدا ناں "تجلی آسمانی بلا آسمانی" (21) لکھیا اے جیہڑا غلط درج اے کیوں جے مولانا خالد گرجاکھی کہندے نیں کہ ایہدے پہلے ایڈیشن تے وی ایہدا ناں "تجلی آسمانی بر ملاں ملتانی" ای سی۔ (22)

تحقیق التراویح مع مسائل رمضان :

ایس کتاب دا بہتا حصہ اردو وچ اے۔ شاعر نے پہلاں تاں اردو نثر وچ روزیاں دے مسائل دسے نیں تے فیر نماز تراویح بارے کجھ تحقیقی گلاں کیتیاں نیں۔ آخر تے اوہناں نے ایس کتاب دا خلاصہ پنجابی شعراں وچ بیان کر دتا اے۔ ایس نظم دا مقطع انج اے۔

یا رب نور بندہ گرجاکھی ہر دم کرے دعائیں
سنت فعل نبیؐ دے اتے عمل نصیب کرائیں (23)

عیدالفطر :

ایہہ کتاب ہن نایاب اے۔ ایہدے بارے "پنجابی کتابیات" وچوں صرف اینی دس پیندی اے کہ (نظم، اسلامی، متفرق) (24)

مرزے دا ترل منارہ :

مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دی ایہہ کتاب پہلی وار ۱۹۲۳ء وچ اسلامیہ اسٹیم پریس لاہور توں چھپی سی۔ ایہہ اٹھ صفحیاں دا قصہ اے تے ایہدے سارے شعر مناظراتی ادب دے زمرے وچ آوندے نیں۔ ایہہ قصہ قادیانیت دے خلاف اے۔ ایس کتاب دا دوجا ایڈیشن منڈی بہاؤالدین دے مولوی احمد دین ہوراں چھپوایا سی۔ ایس قصے دا

مرکزی نکتہ ایہ شعر اے۔

چھڈ قادیاں ترل منارے نوں
آ پکڑ رسول سہارے نوں(25)

معراج جسمانی تردید قرآنی:

ہن ایہ قصہ نایاب اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک دی مرتب کیتی کتاب توں اینا پتہ ضرور لگدا اے کہ ایہ قصہ ۸ صفحیاں دا سی تے ایہدا پہلا ایڈیشن ۱۹۱۷ء وچ خورشید پریس گوجرانوالہ توں چھپیا سی۔ ایہدے وچ تبلیغی تے قادیانیت دے خلاف شعر نیں۔(26)

وفات نامہ:

مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دی ایہہ کتاب وی نایاب اے۔ مولانا خالد گرجاکھی دا کہنا اے کہ گوجرانوالہ دے مشہور استاد، ماہر تعلیم تے اسلامیہ ہائی سکول دے بانی مولانا محبوب عالم فوت ہوئے تاں مولوی نور حسین ہوراں نے اوہناں دی یاد وچ اک طویل نظم "وفات نامہ" لکھی سی۔(27)

خواجہ عطاء الرحمٰن اختر ایس نوں مولوی صاحب دی پہلی شعری لکھت قرار دیندیاں لکھدے نیں۔ "مولانا نور حسین صاحبؒ نے پہلا پنجابی رسالہ وفات نامہ شائع فرمایا جو ۱۹۱۴ء میں شائع ہوا۔"(28)

کجھ ہور کتاباں:

مولوی ہوراں دیاں اتے ذکر کیتیاں کتاباں توں اڈ خواجہ عطاء الرحمٰن اختر کجھ ہور کتاباں دی دس وی پاؤندے نیں۔ جہناں دا ویروا کجھ انج اے۔ شہادت حسینؓ - مناظرہ پھلوکے - گلدستہ نور - امام اعظمؒ - آسمانی گولہ بربد عتی ٹولہ - ختم نبوت - رافع الیدین -

رسالہ امین بالجہر - رسالہ قبر پرستی - رسالہ علم غیب - اربعین باحدیث سید المرسلین - تحریف اناجیل - تقابل اربعہ تے چودھویں صدی کا دجال۔(29)

پر ایہناں وچوں ہن کوئی وی کتاب اوہناں دے پتراں کول نہیں۔ مولانا خالد گرجاکھی کہندے نیں کہ مولوی نور حسین ہوراں دیاں کئی کتاباں تے رسالے اک تھاں جلد کیتے ہوئے سن 'جیہڑے وڈے بھائی جان عبدالواحد راسخ عرفانی مرحوم ہوراں کول سانبھے ہوئے سن پر ہن سانوں اوہ مِل نہیں رہے۔(30)

حوالے

1۔ خواجہ عطاء الرحمٰن دی کتاب "مولانا نور حسین گرجاکھی" توں ماخوذ

2۔ مولانا خالد گرجاکھی سپتر مولوی نور حسین گرجاکھی نال گل بات۔

3۔ سوانح مولوی نور حسین گرجاکھیؒ : عطاء ارحمٰن اختر' خواجہ ؛ مصنف خود' سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالا' س ن۔ ص ۱۰

4۔ مہک گوجرانوالا نمبر :اقبال جاوید' محمد اکرم رضا (مرتب) ؛ گورنمنٹ کالج گوجرانوالا- ص ۴۱۸

5۔ سوانح مولوی نور حسین گرجاکھیؒ : عطاء ارحمٰن اختر' خواجہ ؛ مصنف خود' سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالا' س ن۔ ص ۱۱

6۔ اوہی - ص ۱۲

7۔ اوہی - ص ۱۵

8۔ اوہی - ص ۱۵

9۔ اوہی - ص ۱۶

10۔ اوہی - ص ۱۷

11۔ دیباچہ "حرف گریزاں" : مکتبہ نور ادب چوک نیائیں گوجرانوالا۔ ص ۶

12۔ مولوی نور حسین گرجاکھی دے پوترے شعیب ثاقب نال گل بات۔

13۔ فضائل مصطفیٰ : نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ - ادارہ احیا السنہ گرجاکھ- س ن' ص 3

14- پنجابی کتابیات : شہباز ملک' ڈاکٹر ؛ اسلام آباد- اکادمی ادبیات پاکستان- 1991ء' ص 513

15- اوصاف مصطفیٰ : نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ - ادارہ احیا السنہ گرجاکھ- س ن' ص2

16- شان مصطفیٰ : نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ - ادارہ احیا السنہ گرجاکھ- س ن' ص 2

17- احوال گور : نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ -ادارہ احیا السنہ گرجاکھ- س ن' ص 3

18- نصیحت بے نمازاں :نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ- ادارہ احیا السنہ گرجاکھ-س ن' ص3

19- مولانا خالد گرجاکھی سپتر مولوی نور حسین نال گل بات۔

20- مولانا خالد گرجاکھی سپتر مولوی نور حسین نال گل بات۔

21- تحقیق التراویح : نور حسین گرجاکھی ؛ گوجرانوالہ- ادارہ احیا السنہ گرجاکھ-س ن' ص2

22- پنجابی کتابیات : شہباز ملک' ڈاکٹر ؛ اسلام آباد-اکادمی ادبیات پاکستان-1991ء' ص 513

23- مولانا خالد گرجاکھی سپتر مولوی نور حسین نال گل بات۔

24- سوانح مولوی نور حسین گرجاکھی" : عطاء الرحمٰن اختر' خواجہ ؛ گوجرانوالہ - مصنف خود' سیٹلائٹ ٹاؤن' ص14

25- مرزے دا ترل منارہ :نور حسین گرجاکھی ؛ منڈی بہاءالدین- مولوی احمد دین' ص8

26- سوانح مولوی نور حسین گرجاکھی" : عطاء الرحمٰن اختر' خواجہ ؛ گوجرانوالہ - مصنف خود' سیٹلائٹ ٹاؤن' ص14

27- مولانا خالد گرجاکھی سپتر مولوی نور حسین نال گل بات۔

28- سوانح نور حسین گرجاکھی : عطاءالرحمٰن اختر' خواجہ ؛ مصنف خود' سیٹلائٹ ٹاؤن گوجرانوالا- س ن' ص16

29- مولوی نور حسین دے سپتر عبدالغنی ثاقب عرفانی نال گل بات

30- مولوی نور حسین دے سپتر عبدالغنی ثاقب عرفانی نال گل بات

☆☆☆☆☆

پنجابی ادب وچ منظوم سفر نامیاں دی روایت

تے

اللہ سوہنے کرم کمایا

جدوں توں ایہ دنیا وجود وچ آئی اے۔ انسان مسلسل سفر وچ اے۔ حضرت آدمؑ تے اماں حوا دا جنت وچوں نکل کے ایس دنیا وچ آونا پہلا سفر سی۔ فیر ایہ دوویں جی دھرتی اتے وکھریاں وکھریاں تھاواں تے ڈگے سن۔ حواس بحال ہون توں بعد دوواں نے یقیناً اک دوجے ول سفر شروع کر دتا سی تے انج سفر انسان دے پیریں بجھ گیا۔ ایہ حیاتی وی تے اک سفر اے جیہڑا بال دے جمن تے شروع ہوندا تے اوہدی موت تے جا مکدا اے۔

سفر تاں انسان ازلاں توں کر رہیا اے۔ پہلاں لوک سفر کرن توں بعد اپنے سجناں متراں نوں سفر دا حال سناؤندے سن تے راہ وچ آون والیاں اوکڑاں تے تجربے بیان کردے سن۔ ہن وی انج ہوندا اے۔ اجے وی لوک سفر کر کے آون والیاں کولوں سفر دیاں کہانیاں سندے نیں پر پڑھن لکھن دا ول سکھن توں بعد انسان نوں سفر دے حالات سناؤن دے نال نال لکھن دا خیال وی آیا۔

دنیا دے پہلے سفرنامے دی دس پاؤندیاں ہمایوں کبیر چودھری لکھدے نیں۔

"پہلا سفر نامہ حضرت عیسیٰؑ کی پیدائش سے تین سو سال قبل "میگا ستھنز" نے لکھا"(1)

پنجابی یونیورسٹی پٹیالہ بھارت توں چھپن والی کتاب "ساہت کوش" وچ دسیا گیا اے کہ "اتہاس (ادب) دا موڈھی ہیروڈیٹس (Herodotus) ای سفر ساہت دا وی

موڈھی اے۔ اس نے لمے چوڑے سفر توں بعد اجیہے دیساں دے حالات لکھے جہناں نوں یونانی اوس ویلے نہیں جاندے سن۔ ایس طرح اوس نے 425 ق م وچ دنیا دا سب توں پہلا اتہاس کار ہون دا مان پراپت کیتا۔" (2)

جدید تحقیق موجب ہیروڈیٹس وی سفر ساہت دا موجد نہیں سی سگوں اوس توں پہلاں سفر نامے لکھے جا چکے سن۔ احمد عقیل روبی اپنی کتاب "یونان کا ادبی ورثہ" وچ لکھدے نیں۔ "تاریخ نویسی کا آغاز (Logograghars) سے ہوا اور اس میدان میں بڑا نام (MITELUS) کے (HECATAEUS) کا ہے جو سیاح تھا۔ سفر نامے لکھے۔ جغرافیہ دان تھا اور سیاسی مشورہ کار۔ کہتے ہیں اس کے لکھے ہوئے سفر ناموں سے ہیروڈوٹس (Herodotus) نے بڑا استفادہ کیا۔" (3)

"ایہناں دے بعد فاھیان، ہیون سانگ، اتسنگ، ابن بطوطہ، البیرونی، مارکو پولو، برنیئر تے ٹیوربیئر ورگے عظیم سیلانیاں نے دیس بدیش دا سفر کر کے اوس زمانے دے سیاسی، سماجی تے مذہبی حالات نوں اپنیاں لکھتاں وچ بیان کیتا۔" (4)

ایہناں مڈھلے سفر نامہ نگاراں دی ویکھا ویکھی دنیا دیاں وکھ وکھ زباناں وچ سفر نامے لکھن دا رواج ہویا پر ایس مضمون وچ اسیں صرف پنجابی زبان وچ منظوم سفر نامے دے ارتقاء بارے گل بات کراں گے۔ ایس لئی ابن بطوطہ تے دوجے سفر نامہ نگاراں دی بحث نوں چھڈ کے اسیں پنجابی وچ ایس صنف دی ٹور ول دھیان دینے آں۔

پنجابی شاعری صوفیاں تے اللہ دے نیک بندیاں دے ہتھاں وچ پروان چڑھی اے۔ اللہ دے ایہناں بندیاں نے جے اپنے ملک توں باہر سفر کیتا وی تاں اللہ سوہنے دے گھر نوں ویکھن تے اوہدے محبوبؐ دے دربار حاضری دین لئی سی۔ ایہو وجہ اے کہ پنجابی دے مڈھلے سفر نامے حج دے حوالے نال نیں۔ اسیں جدوں پنجابی وچ سفر نامے دی ٹور ویکھنے آں تے سانوں حج دے حوالے نال منظوم ہون والے سفر نامیاں دا پلا

بھاری نظر آوندا اے۔

پنجابی دا پہلا سفر نامہ :

ڈاکٹر انعام الحق جاوید اپنی کتاب "پنجابی ادب دا ارتقاء" وچ لکھدے نیں۔
"سبھ توں پہلا منظوم سفر نامہ بابا نانک دا "حاضر نامہ" بندا اے جیہڑا مثنوی دی فارم وچ اے تے ایہدے وچ بابے ہوراں اپنے عرب دے سفر دے حالات لکھے نیں۔"(5)

ایس عبارت وچ تن گلاں گوہ گوچریاں نیں کہ 1- پہلا منظوم سفر نامہ بابا نانک دا سی 2- ایس سفر نامے دا ناں "حاضر نامہ" سی 3- ایہ سفر نامہ مثنوی دی ہیت وچ سی۔
چیتا رہے کہ جس کتاب وچ ایہ عبارت لکھی اے اوہ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دا پی ایچ ڈی دا مقالہ اے جس نوں کتابی شکل وچ چھاپیا گیا اے پر فاضل محقق نے ایس عبارت بارے کوئی حوالہ نہیں دتا کہ اوہناں ایہ گلاں کتھے پڑھیاں نیں یا اوہناں ایہ سفر نامہ ویکھیا وی اے کہ نہیں۔ لگدا اے کہ ڈاکٹر صاحب نے کدھروں سن سنا کے بناں تحقیق دے ایہ انکشاف کر دتا اے۔ ساہت کوش موجب "گورو نانک دیو جی دیاں یاتراواں (سفراں) بارے گورو صاحب دا ہتھیں لکھیا ساہت (ادب) نہیں ملدا۔"(6)

مطلب ایہ ہویا کہ گورو نانک نے کوئی سفر نامہ وی اپنے ہتھاں نال نہیں لکھیا سی۔ اصل گل انج اے کہ اوہناں دی موت دے بعد اوہناں دے منن والیاں نے اوہناں دی حیاتی بارے کتاباں لکھیاں جنہاں نوں جنم ساکھیاں آکھیا جاندا اے۔ جنم ساکھیاں لکھن والیاں وچوں بھائی مردانہ' بھائی منی سنگھ 'سوڈھی مہروان' بھائی گرداس' بھائی سنتکھ سنگھ' گیانی گیان سنگھ تے کجھ ہور لکھاری شامل نیں۔ ایہناں جنم ساکھیاں وچ جتھے گورو نانک دی حیاتی دے دوجے حالات درج نیں' اوتھے اوہناں دے سفراں بارے وی دس پائی گئی اے۔ جیویں "پراتن جنم ساکھی" وچ پنج سفراں دا ذکر ملدا اے تے بھائی بالے والی جنم ساکھی وچ چار سفراں دا ذکر ملدا اے۔ گیانی اودھم سنگھ تے سرندر سنگھ کوہلی ہوراں اجو کے

دور وچ تحقیق کر کے گورو نانک صاحب دے چار سفراں دی دس پائی اے۔(7)

ایس ساری بحث توں ایہ سٹہ نکلیا کہ گورو نانک نے اپنے ہتھ نال کوئی سفر نامہ نہیں لکھیا سی پر اوہناں اوہناں سفر ضرور کیتے سن جہناں دے حالات اوہناں دے نال جان والے بھائی مردانے تے دوجے لکھاریاں نے درج کر دتے پر جے اسیں سفر نامے دی جامع ترین تعریف ول ویکھیے تاں وی ایس نوں سفر نامہ نہیں منیا جا سکدا۔ جامع ترین تعریف انج کیتی جاندی اے۔"سفر نامے ذاتی تاثرات' حالات تے کوائف اتے مشتمل ہوندے نیں جہناں دا اظہار سچے ڈھنگ نال کیتا گیا ہووے" (8)

ایس تعریف توں ہٹ کے وی ویکھیے تاں سفر نامہ اوہ لکھت ہووے گی جیہڑی لکھاری دے اپنے ہتھ دی لکھی ہووے تے ذاتی تجربیاں تے مشتمل ہووے۔دوجے دے ہتھ دا لکھیا سفر نامہ تے خاص طور تے کسے عقیدت مند دے ہتھاں دا لکھیا سفر نامہ' سفر نامہ گھٹ تے مرشد نامہ بہتا بن جائے گا۔ ایس لئی گورو نانک دیاں جنم ساکھیاں نوں سفر نامہ نہیں آکھیا جاوے گا۔ انج وی ایہناں جنم ساکھیاں وچ سفر دے حالات گھٹ تے گورو نانک دیاں نصیحتاں' متاں تے پرچاراں دا ذکر زیادہ ملدا اے۔

سبط الحسن ضیغم ایہناں جنم ساکھیاں نوں گورو نانک دا سفر نامہ من دے نیں تے اوہناں دا آکھنا اے کہ "جنم ساکھیاں نوں لکھن والے ایہ بھائی اج دے دور دے سیکرٹری وانگ سن"(9) پر ایہ دلیل وی دل نوں نہیں لگدی کیوں جے سیکرٹری نوں ڈکٹیٹ کرولیا جاندا اے پر بھائی بالے تے دوجے لکھاریاں نے گورو نانک دی وفات توں بعد اپنی مرضی موجب ایہہ جنم ساکھیاں لکھیاں سن۔ ایس لئی ایہناں نوں جدید سفر نامے ورگی شے نہیں آکھیا جا سکدا۔ جنم ساکھیاں دے اردو ترجمے "جنم ساکھی اردو کلاں" وچ ساکھی نمبر 36 "پاک نامہ' مکہ مدینہ میں مباحثہ۔ گیان چرچہ" وچ گورو نانک دے مکے اپڑن بارے دسدیاں لکھیا اے "گورو صاحب نے مردانہ سے فرمایا کہ ستار بجاؤ اور شبد

گاؤ' جب بس کرو گے تو مکہ میں پہنچ جاؤ گے' مردانہ ستار جانے لگا.......... مردانہ تیسرے پہر تک شبد گاتا رہا۔ جب بھوگ ڈالا یعنی ختم کر چکا تو عرض کی سچے بادشاہ آپ کا حکم تھا کہ جب تم شبد کا بھوگ ڈالو گے تو مکہ میں پہنچ جاؤ گے۔ گورو صاحب :" پچھم کی طرف دیکھو!" مردانہ نے اٹھ کر دیکھا تو مکہ کے برج اور منیار نظر آتے ہیں گویا نزدیک جا پہنچے ہیں۔ بہت خوش ہو کر کہا جہاں ہم بیٹھے تھے وہاں سے مکہ ایک برس کا راستہ تھا اور آپ کی قدرت سے ہم تین پہروں میں یہاں آ گئے ہیں" (10)

انج دیاں ہور وی من وچ نہ آون والیاں گلاں پاروں ایہ جنم ساکھیاں سفر نامے دے بنیادی تقاضے پورے نہیں کر دیاں۔

ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں ایہ وی لکھیا اے کہ گورو نانک دے سفر نامے دا ناں "حاضر نامہ" سی تے ایہ مثنوی دی صنف وچ سی۔ ڈاکٹر بنارسی داس جین گورو نانک دیاں کتاباں دی دس پاؤنڈیاں لکھیا اے۔ "نثر وچ حاضر نامہ" (11)

ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان ہوراں دا آکھنا اے کہ ڈاکٹر بنارسی داس جین ہوراں ایہ ناں خورے کتھوں لکھ لیا اے۔ گورو نانک دی کوئی کتاب اجھی نہیں ملدی جس دا ناں حاضر نامہ ہووے۔ (12) دوجے پاسے ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند جنم ساکھیاں نوں سفر نامہ نہیں من دے' اوہ آکھدے نیں "جنم ساکھیاں وچ سفر نامے دے (Element) تے ہیگے نیں یعنی سفر نامے دے تت تے ہیگے نیں پر اوہناں نوں سفر نامے نہیں کہہ سکدے۔ دوویں چیزاں رلیاں ملیاں نیں پر بہتا زور جیونی تے ہے سفر نامے تے نہیں" (13)

ایس ساری بحث توں ایہہ سٹا کڈھیا جا سکدا اے کہ گورو نانک ہوراں سفر تے ضرور کیتے سن پر اوہناں کوئی سفر نامہ نہیں سی لکھیا۔ نالے ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں دی ایہہ گل غلط اے کہ پنجابی دا پہلا سفر نامہ "حاضر نامہ" سی تے ایہ مثنوی دی فارم وچ سی کیوں جے جنم ساکھی وچوں اُتے جیہڑا نمونہ دتا گیا اے' اوہ نثر وچ اے۔ ایہ جنم

ساکھیاں بہتیاں نثر وچ نیں پر کدھرے کدھرے بابا نانک دیو جی دیاں ہدایتاں تے گلاں منظوم وی نیں۔

زادالحاج .... مولوی غلام محی الدین :

ایم مسعود(14) تے خالد محمود توگیروی(15) مولوی غلام محی الدین قصوری دے رسالے "زادالحاج" نوں پنجابی دا پہلا سفرنامہ قرار دیندے نیں۔ مولوی غلام محی الدین قصوری 1202ھ بمطابق 1787ء نوں بھینی ضلع قصور وچ پیدا ہوئے تے 1270ھ بمطابق 1854ء نوں وفات پائی۔ "زادالحاج" نوں مولا بخش کشتہ چھپی ہوئی کتاب قرار دیندے نیں(16) پر ایس دی ہور کدھروں تصدیق نہیں ہو سکی۔ ایس کتاب دا اک قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لاہور دی لائبریری وچ محفوظ سی جس نوں محترمہ نبیلہ رحمان ہوراں نے ایڈیٹ کر کے "چھماہی کھوج نمبر 29" وچ چھپوا دتا سی۔ نبیلہ رحمان ہوراں مولوی غلام محی الدین قصوری دیاں یاراں لکھتاں دی دس پائی اے جہناں وچوں "تحفۂ رسولیہ" (فارسی منظوم) تے "ملفوظات شریف" (فارسی نثر) چھپیاں نیں جدکہ "زادالحاج" سمیت باقی سب ان چھپیاں لکھتاں نیں۔(17)

"زادالحاج" دے ناں تے موضوع توں دھوکھا کھاندیاں ایم مسعود تے خالد محمود توگیروی نے ایس نوں بناں پڑھے ای سفرنامہ قرار دے دتا اے کیوں جے ایس وچ سفرنامے دے عنصراں دا دور دور تیک ناں نشان نہیں ملدا۔ ایس رسالے راہیں تاں مولوی غلام محی الدین ہوراں نے حج دے مناسک بیان کیتے نیں۔ حمد، نعت رسولؐ، منقبتؓ تے رسالہ لکھن دا کارن دسن دے بعد اوہ آپ آکھدے نیں۔

بہت کتاباں پھول کر کیتا جمع رسالہ
وقت حاجت دے مسئلہ ویکھے ہووے بہت سکھالہ

کل فرائض واجب حج دے سنتاں تے اداباں
لکھے ایس رسالے اندر نقل صحیح کتاباں
زاد الحاج ہے ناؤں رسالہ سہل عبارت صافی
عالم نوں کجھ حاجت ناہیں عاصی کارن کافی (18)

ایہ شعر صاف دس پاؤندے نیں کہ اوہناں بہت ساریاں کتاباں نوں مکھ رکھ کے حج دے مناسک منظوم کیتے نیں۔ رسالہ پڑھیاں وی اگلے سارے شعر ایس گل دی تائید کردے نیں سگوں اوہ تھاں تھاں گل بات کردیاں کتاباں دا ذکر وی کردے لگے جاندے نیں جیویں

؎ وت صلوٰۃ مسعودی لکھیا جو کو حج کو جاوے
خرچے راہ وچ مال حلالوں بہت ثواب اوہ پاوے
؎ وچ سراجی حد دونہاں دی کیتی خوب بیان
؎ ایہ مسئلہ وچ عالمگیری نال صحت موقوف (19)

فیر ایس رسالے دے اخیر تے لکھدے نیں۔
شکر خدا دا پورا ہویا ایہ رسالہ نوری
مسئلے حج مناسک لکھے قدر قلیل ضروری
وچ قصور آغاز ہویا ایہہ اوتھے ہویا تم
دخل دیا نہ ہووے اس وچ للہ ہووے کم (20)

ایس رسالے نوں بھاویں کجھ سجناں سفر نامہ آکھیا اے پر ہن جدوں ایہ چھپ چکیا اے تے ایس دی کوئی وی اندرونی شہادت ایس دے سفر نامہ ہون دی گواہی نہیں دیندی۔ ایس وچ کدھرے ایہ ذکر وی نہیں ملدا کہ مولوی غلام محی الدین ہوراں نے حج کرن توں بعد ایہ رسالہ لکھیا سی تے نہ ای کدھرے شعراں وچ سفر دے حالات

ملدے نیں۔ ایس لئی ایس نوں وی پنجابی دا پہلا سفرنامہ قرار نہیں دتا جا سکدا۔

کوہِ غم............ فقیر محمد عارف 1881ء

معروف لکھاری پروفیسر سجاد حیدر پرویز اپنی کتاب "سرائیکی ادب دی مختصر تاریخ" وچ لکھدے نیں۔

"پہلاں منظوم سفرنامہ جیہڑا حالی توڑیں تھئی تحقیق موجب اے۔ لال سوہانڑا بہاولپور توں اتھے پچھاوی پاسے وستی بونگا رمضان دے وسنیک بزرگ فقیر محمد عارف دا سفرنامہ "کوہِ غم" اے جیہڑا پاک سرزمین دا سفرنامہ اے مضمون دا نمونہ ملاحظہ ہووے۔

جو قسمت سفر بیت اللہ اندر قسمت سیر کرایا
اوہ وی ایس وچ درج کیتا جو نظر مناسب آیا

ایہ سفرنامہ ۱۲۹۸ھ بمطابق ۱۸۸۱ء وچ لکھیا گیا ہا" (21)

ایس سفرنامے بارے سانوں ایس توں ودھ مواد ہور کدھروں نہیں لبھیا پر جے سجاد حیدر پرویز دی تحقیق نوں مکھ رکھیئے تاں ایہ سفرنامہ پنجابی زبان دا مڈھلا سفرنامہ ضرور بن دا اے۔

گلزار مکہ............ مولوی دلپذیر بھیروی (1922ء)

پنجابی دا پہلا بھرواں تے قابلِ ذکر سفرنامہ "گلزار مکہ" اے جیہڑا سفرنامے دیاں ساریاں شرطاں پوریاں کردا اے۔ مولوی دلپذیر بھیروی پنجابی زبان دے بہت زود گو شاعر سن۔ اوہناں نے پنجابی وچ بہت ساریاں کتاباں لکھیاں سن۔ اوہناں "گلزار مکہ" تے "گلزار مدینہ" دے ناں نال دو سفرنامے لکھے۔ دوویں حج دے حوالے نال نیں۔ پہلا سفرنامہ اوہناں پہلی وار حج توں واپس آ کے 1340ھ وچ مکمل کیتا تے ایہ 1341ھ بمطابق 1922ء نوں حافظ محمد امین مالک کتب خانہ نور السلیم جہلم نے کوآپریٹو سٹیم پریس وطن بلڈنگ لاہور توں چھپوایا۔ ایس سفرنامے دے شروع وچ اردو نثر راہیں حاجیاں

نوں کجھ ہدایتاں دتیاں گئیاں نیں۔ منظوم سفرنامے دا مُڈھ اللہ سوہنے دی حمد تے نبی پاک ﷺ دی نعت نال بنھیا گیا اے۔ شاعر لکھدا اے۔

سب تعریفاں سبھے صفتاں سبھے حمد ثنائیں
سبھے شکر ہمیشہ لائق پاک خداوند تائیں
کیا اُس مالک ساڈے اوپر کرم کمال کمایا
سوہنا راہ ہدایت والا سانوں آپ وکھایا
بیشک سچ رسول خدا دے طرف اساڈی آئے
جہناں سانوں جنت والے رستے سبھ وکھائے
لکھ صلوٰتاں لکھ سلاماں لکھ درود دعائیں
سنے تمام رسولاں نبیاں سرور عالم تائیں (22)

ایہدے بعد حج دی فرضیت' لفظ حج دے معنی' حج دی اہمیت' آداب سفر حج 'سفر دیاں دعاواں' عازمین حج لئی ضروری سامان تے حاجیاں دیاں کجھ حکایات منظوم کرن دے بعد شاعر نے سفر حج لئی اپنی تیاری دی دس پائی اے۔

مولوی دلپذیر ہوراں دا ایہ سفرنامہ بہت تفصیلی اے تے اوہناں جزئیات نگاری توں کم لیندیاں ہوئیاں نکی نکی گل بارے کئی کئی شعر لکھے نیں۔ حج لئی نال جان والے سنگیاں دے ناں' اسٹیشن تے الوداع کہن والے عزیزاں تے سجناں دا تعارف' قافلہ سالار تے اوہدے نال ہون والے مشورے' بھیرے توں لاہور اپڑن والی گڈی دے سنگی 'لاہور وچ ملن والے سجناں دی تفصیل' بمبئی اپڑنا تے جہاز دے تیار ہون تیک اوتھے کئی دن قیام کرنا' ایس دوران جہناں سیٹھاں کول اوہناں رہائش رکھی 'اوہناں دا تعارف' نال رہن والے سجناں دیاں گلاں باتاں' شہر دی سیر دیاں تفصیلاں' بمبئی دے مسافر خانیاں دا حال۔ غرض اک اک جز نوں پوری تفصیل نال کئی کئی شعراں وچ منظوم کیتا اے۔

جہاز وچ سوار ہون توں بعد جہاز دی اک اک گل لکھی نیں۔ جہاز توں بندرگاہ دا نظارہ، جہاز دا نقشہ، جہاز وچ پانی تے کھان پین دے انتظام، سمندر وچ سفر دے دوران تے آون پاروں حاجیاں دی حالت، عدن دمی بندرگاہ دا نظارہ، عجائبات سمندر تے ہور دوجیاں تفصیلاں درج کیتیاں نیں۔

فیر جدوں احرام بنھن دا موقعہ آوندا اے تاں میقات احرام، احکام احرام، حکمت احرام، معنی احرام و مناہیات دیاں سب تفصیلاں درج کردے نیں۔ اپنے احرام بنھن بارے لکھدے نیں۔

وچ جہاز پہاڑ یلملم جدوں مقابل آوے
حاجیاں نوں احرام بنھن دا حکم سنایا جاوے
سانوں بھی جد وچ سمندر سیدھ یلملم ہوئی
بنھ لیا احرام اوتھائیں دیر نہ کیتی کوئی (23)

جدے اپڑن توں بعد اوتھے کرائے تے مکان لین توں بازاری کھانے، مطوف نال ملاقات، مطوف دے حسنِ سلوک، سامان دا کسے کول امانت وجھوں رکھنا، جدے دی سیر تے شہر دی تہذیب تے کلچر بارے بہت ساریاں تفصیلاں بیان کرن دے بعد اماں حوا دے مقبرے دی زیارت تے فیر مکہ مکرمہ دی طرف روانگی تے مکے اپڑن تیک دے سارے حالات اوہناں بڑے سوہنے ڈھنگ نال منظوم کیتے نیں۔ مکہ مکرمہ وچ داخل ہون ویلے آکھدے نیں۔

سوہنی رات مبارک آہی حج مبارک والی
بعد عشاؤں پہنچے مکے کرم کیتا رب عالی
باب معلیٰ شہر مکے دا ہے جیہڑا دروازہ
اوس دروازیوں داخل ہوئے خوشیاں بے اندازہ (24)

فیر بیت اللہ وچ داخل ہون دی کیفیت بیان کردیاں آکھدے نیں۔

ہساں اسیں ترٹے ہوئے سفری بہت دناں دے
کھا کھا لوڑے اٹھاں دے ہوئے ڈاڈھے ماندے
اے پر جسدم بیت اللہ دی پاک زیارت ہوئی
اوہ تکلیف تھکان سفر دی مول نہ رہہ گئی کوئی
ہولے ہو گئے بدن اساڈے جیونکر وانگ پھلاں دے
برکت کعبے پاک رب دے دکھ نہ ڈھے جاندے
سکھ آرام تے امن اسائش جتنے آہے سارے
آ گئے سبھا کٹھے ہو کے جیونکر یار پیارے
ہر قسماں دی راحت فرحت آن جمال کرایا
وار نہ آوے خوشیاں تائیں وقت اجہیا آیا(25)

سفر حج کیوں جے اک مذہبی فریضے دی ادائیگی اے تے ایہدے مختلف مناسک ادا کردیاں کجھ دعاواں پڑھن دا حکم اے۔ مولوی دلپذیر ہوراں نے ایہناں ساریاں عربی دعاواں دا منظوم پنجابی ترجمہ تے منظوم تشریح وی ایس سفرنامے وچ شامل کردتی اے۔ ایس توں اڈ حاجیاں دی بیماری‘ علاج تے وفات دے واقعات وی منظوم کیتے نیں۔

حج دی ادائیگی توں بعد جدوں شاعر نے مدینے جان دا قصد کیتا تاں پتہ لگا۔

بند آہا سلطانی رستہ شہر مدینے والا
اے پر رستہ جدے دا بھی اوسے وانگ سکھالا
پندھ برابر ہکو جتنا دوہاں طرفوں آوے
باراں منزل مکے وچوں جس طرف کوئی جاوے(26)

شاعر مکے توں مدینے جان دی بجائے جدے اپڑ گیا۔ اوتھے اپڑدیاں ای اوہ تے اوہدا اک سنگی بیمار ہو گئے۔ ایس ویلے تے شاعر اپنے دکھ دا اظہار کردیاں آکھدا اے۔

طاقت رہی نہ ساڈے اندر پیچش مار مکایا
کئی علاجاں کر کر تھکے کجھ آرام نہ آیا
نہ اٹھیں پیدل ٹرنے لائق نہ لائق اسواری
ہک ہک دن وچ حاجت خونی ہووے سو سو واری
کون اٹھاں تھیں اتنی واری سانوں پیا لہاوے
کون چڑھاوے اتنی واری کیونکر پہنچیا جاوے (27)

بیماری پاروں شاعر تے اوہدے سنگی نوں ہسپتال داخل ہونا پیندا اے تے جدوں اوہ چوداں دناں بعد ٹھیک ہوندے نیں تاں اوہناں دی واپسی دا جہاز تیار ہوندا اے۔ انج اوہنوں مدینہ پاک اپڑے بناں ای واپس آونا پیندا اے۔ ایس ویلے شاعر اپنے دکھ دا اظہار کردیاں آکھدا اے:

ہکو دکھ مدینے والا مینوں ایسا ڈھیا
ختم نہ ہون جھورانے اسدے ہکو لکھاں جیہا
جاں کوئی گل کرے تاں آوے یاد دلے وچ ایہا
دم دم تازہ درد دلے دا کدی نہ ہووے بیہا
لد گئے سب ساتھ سنگوئی دے کر کوچ سیتہا
میں نکارا اوگنہارا کمراں بنھدا رہیا
کیتا حج نہ کیتے جیہا ہاں میں حاجی کہیا
باجھ مدینے جیون میرا ہووے جیہا تیہا (28)

ایہ دکھ اپنی تھاں پر دلپذیر ہوراں دا سفر نامہ "گلزار مکہ" اک شہکار اے۔ ایہ معلومات دا خزانہ وی اے۔ حاجیاں دی رہنمائی لئی وی ایس وچ بہت کجھ اے تے ایہدی دلچسپی وی انت تیک قائم رہندی اے۔ من موہنے تے عام فہم انداز نال شاعر نے

سفر دے حالات وی لکھے نیں۔ اپنے سنگیاں نال وی سانوں جانو کروایا اے۔ بمبئی تے مکے پاک دی سیر کردیاں وی اسیں اوہدے نال آں۔ بمار ہون تے اوہ سانوں ہسپتال وی اپنے نال لے جاندا اے۔ ڈاکٹراں تے نرساں دیاں مورتاں وی وکھاؤندا اے۔ سمندر وچ سفر کردیاں وی اوس منظر کشی دے کمال وکھا چھڈے نیں تے ایسے طرح حرم پاک' صفا' مروہ تے دوجیاں تھاواں تے پھردیاں وی اوس بہت سوہنی منظر کشی کیتی اے۔ ایسے لئی ایس نوں پنجابی دا پہلا مکمل تے بھرواں سفرنامہ قرار دتا جاندا اے۔

گلزارِ مدینہ :

"گلزارِ مکہ" دے لکھاری مولوی دلپذیر نے پہلی وار 1921ء وچ حج تاں کیتا پر اوہ مدینے نہ اپڑ سکے۔ ایس دکھ نے اوس نوں بے چین کیتی رکھیا' اوہ اللہ سوہنے اگے عرضاں کردا رہیا تے اینت اوہدیاں دعاواں قبول ہوئیاں تاں اوس نوں دوجی وار 1935ء وچ حج دا بلاوا آ گیا۔ ایس وار اوہناں حج بدل کیتا سی۔ دوجی وار واپس آون توں بعد اوہناں "گلزارِ مدینہ" دے ناں نال سفرنامہ لکھیا۔ "گلزارِ مکہ" 408 صفحیاں تے کھلریا ہویا سی تے "گلزار مدینہ" 228 صفحیاں تے کھلریا ہویا اے۔ "گلزارِ مکہ" بارے گل بات کردیاں مولوی محمد دلپذیر بھیروی دے فن بارے جیہڑی بحث ہوئی اے۔ اوہو پختگی' جزئیات نگاری تے تفصیلی انداز ایس سفرنامے وچ وی موجود اے۔ ہاں ایس سفر نامے وچ اوہناں غزلاں تے نعتاں دا وادھا ضرور کیتا اے تے تھاں تھاں تے غزلاں تے نعتاں لکھ چھڈیاں نیں۔ پہلی وار اوہ مدینے نہیں اپڑ سکے سن پر ایس وار جدوں مدینہ پاک اپڑے تے روضہ رسولؐ دی زیارت وی کیتی۔ "زیارت روضہ پاک" دے سرناویں ہیٹھ بابِ جبرائیل دی عظمت بیان کردیاں آکھدے نیں۔

جبرائیل دیوں دروازیوں جد کوئی اندر جاوے
روضہ پاک رسول اللہ دا کھبی طرفے آوے

چھم چھم برسے نور اس دے پر جدوں زیارت پائی
دنیا تے ماٹھیا سب کجھ بھل گیا اوس جائی(29)

"گلزارِ مکہ" وانگ "گلزارِ مدینہ" وچ وی اوہناں قرآن پاک دیاں آیتاں تے حدیثاں لکھ کے اوہناں دا منظوم ترجمہ کیتا اے۔ اک حدیث دا منظوم ترجمہ ویکھو۔

آپ زبان مبارک وچوں کہیا نبی غفاری
گھر میرے تے منبر دے سن جتنی جاگہ ساری
جنت والیاں روضیاں وچوں ہے ایہ روضہ بھائی
عرش دے وچ باغ نوں روضہ سدے کل لوکائی(30)

مولوی محمد دلپذیر بھیروی ہوراں دے ایہناں سفرنامیاں "گلزارِ مکہ" تے "گلزار مدینہ" وچ دلچسپی دے سارے عنصر موجود نیں۔ کدھرے کدھرے طنز تے مزاح دا ہتھیار وی ورتیا گیا اے پر اوہ حقیقت نگاری توں کسے ویلے وی دور نہیں ہوندے تے ایہو ای سفرنامے دی وڈی خوبی اے۔

سفر نامہ کربلا ....: غلام حیدر فدا 1922ء

غلام حیدر فدا شیعہ مسلک رکھدے سن تے ذاکر سن۔ اوہناں دے ایس سفرنامے وچ ذاکراں والا انداز چھلیا ہویا اے۔ اوہ ۱۹۲۲ء وچ کربلا دیاں زیارتاں کرن گئے تے واپس آن کے سفرنامہ لکھیا۔ ایہ سفرنامہ نثر وچ وی اے تے نظم وچ وی۔ لکھاری نے اردو، سندھی، فارسی تے پنجابی وچ شعر آکھے نیں تے نثر وچ وی کجھ گلاں لکھیاں نیں۔ ایہدا حمد اردو وچ لکھے گئے ایس حمدیہ شعر توں بنھیا گیا اے۔

حمد و ثناء کا مجھ سے کیا ہو بیان تیرا
بچھتا ہے نعمتوں کا ہر وقت خوان تیرا(31)

سفرنامہ حرمین شریف......... مولوی غلام نبی (1923ء)

مولوی غلام نبی بارے مولا بخش کشتہ دسدے نیں کہ اوہ کلانور ضلع گورداسپور وچ ۱۸۴۴ءوچ پیدا ہوئے تے ۱۹۲۹ء وچ امرتسر وچ وفات پائی۔ مولوی ہوراں نے گلزار احمدی' اخلاق الصالحین' حلیہ مسجد نبوی تے " سفر نامہ حجاز" ناں دیاں کتاباں لکھیاں۔(32) حفیظ تائب ایس " سفر نامہ حجاز" دا ناں "سفر نامہ حرمین شریفین" دسدے نیں(33) ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات دے صفحہ ۲۸۸ تے ایس نوں صرف سفر نامہ آکھیا اے تے ایہدی دس لائبریری انڈیا آفس کیٹلاگ دے حوالے نال پائی اے۔ اوہناں لکھیا اے کہ ایہدے اڑتالی صفحے سن تے ایس نوں لکھاری نے آپوں امرتسر توں ۱۹۲۴ءوچ شائع کیتا سی۔(34) کوشش دے باوجود ایہ سفر نامہ کسے لائبریری وچوں نہیں لبھیا۔ مولا بخش کشتہ ہوراں ایہدے کجھ شعر "پنجابی شاعراں دا تذکرہ" وچ درج کیتے نیں جیہڑے انج نیں۔

خلقت رب دی ہر ہر طرفوں آئی شوقاں والی
رنگ برنگی خلق خدا دی ساری ذوقاں والی
سارے آ لبیک پکارن اپنے مولا خاطر
دین تعلیم مناسک والی ہو معلم حاضر
عبدالرحمن ابوبکر دا جو فرزند پیارا
جلیل القدر صحابی حضرت مکے وچ سدھارا
خاندان نبوت اندر پہلے قبر اوہناں دی
شرف زیارت حاصل کر کے چلے طرف اگانہہ دی
پھیر اُم المومنین خدیجہ الکبریٰ دا

روضہ عالی نظریں آوے ڈاڈھا شرف جہاں دا
ساہمنے روضہ بی بی آمنہ جو حضرت دی مائی
نونہہ سس آمنے سامنے وسدے شرف فضل وڈیائی (35)

ایہ شعرایس گل دی گواہی دیندے نیں کہ مولوی غلام نبی ہوریں قادرالکلام شاعر سن۔ لفظاں دی ورتوں دے جانو سن۔ اوہناں عربی فارسی دے اکھر وی اپنی مہارت نال ورتے نیں کہ اوپرے محسوس نہیں ہوندے۔

سفرنامہ .... لطیف فقیر شمشیر علی ذاکر :

ایس سفر نامے دا ذکر ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں "پنجابی کتابیات جلد اول" حوالہ نمبر 3325 دے تحت کیتا اے۔ پنجابی کتابیات دے ایس حوالے توں ایہ وی پتہ لگدا اے کہ ایس کتاب دے کل صفحے سولاں تے ایہ میکی پریس گوجرانوالا ولوں ۱۳۴۶ھ / ۱۹۲۸ء وچ چھپی سی (36) ملک ہوراں نے ایس کتاب بارے ایہ وی لکھیا اے کہ ایہ کتاب پنجاب پبلک لائبریری لاہور وچ موجود اے۔ پنجاب پبلک لائبریری وچ ایس دا اندراج نمبر والا کارڈ وی موجود اے پر کتاب موجود نہیں۔ میں کئی وار کوشش کیتی پر کتاب مل نہیں سکی۔ انج لگدا اے کہ ایہ سفر نامہ اوتھوں چوری ہوگیا یاں فیر ضائع ہو چکیا اے۔

سفر نامہ جدید .... حافظ فضل الدین (1929ء)

حافظ فضل الدین ہوراں دا ذکر کسے تاریخ یاں تذکرے وچ نہیں ملدا۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۵۰۹۴ دے تحت ایہناں دے سفر نامے بارے برٹش میوزیم لائبریری دی کیٹا لاگ دے حوالے نال دسیا اے کہ ایہ "سفر نامہ جدید" ۱۹۲۹ء وچ صوفی پرنٹنگ اینڈ پبلشنگ کمپنی منڈی بہاؤالدین ولوں چھپیا سی تے

ایہدے ۴۷ صفحے سن۔ ایہدے وچ عرب، مصر، شام تے کردستان دے سفر دے حالات بیان کیتے گئے نیں۔ (37) خالد محمود توگیروی ہوراں نے اپنے مقالے "پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت" وچ راجا رسالو ہوراں نال زبانی گل بات کرن توں بعد اوہناں دے حوالے نال لکھیا اے۔ "ایہ سفرنامہ حافظ فضل الدین ہوراں دا سفرنامہ حج اے تے اوہناں پیدل حج تے جان مگروں لکھیا سی۔ دوجی واری حافظ صاحب فیر حج تے گئے تے اوہناں آکے ایس سفرنامے وچ دوجی وار حج دے حالات و واقعات دا وادھا کر کے "سفرنامہ حج کلاں" دے ناں نال ایس نوں دوبارا چھپوایا۔ حافظ صاحب نابینا سن تے منڈی بہاؤالدین دے وسنیک سن۔ اوہناں دا پہلا سفرنامہ ۱۰۰ صفحیاں تے دوجا تقریباً ۱۷۵ اتوں ۲۰۰ صفحیاں دا سی تے حافظ صاحب نے عرب دے ہر علاقے جتھوں جتھوں اوہ گزرے یاں رہے سب دے واسیاں دے رہن سہن، رسم و رواج تے موسمی حالات سب دا تفصیل نال ذکر کیتا سی" (38) اوہناں راجا رسالو ہوراں کولوں سن کے سفرنامے دے تن شعر وچ درج کیتے نیں۔ مثلاً سفر دیاں تکلیفاں بارے ایہ شعر۔

لیف تلائیاں تے رضائیاں چھڈ آیا وچ گھر دے
روڑے کنکر پتھراں اتے ستا وچ سفر دے

تے منڈی واپس اپڑن دے حوالے نال لکھے ایہ شعر۔

چھڈ دتی میں ڈاک سواری لالے موسے آ کے
ملکوال دی گڈی چڑھیا آیا چکر کھا کے
منڈی بہاؤالدین کھلوتی آ کر ریل پیاری
میں لہہ آیا اتوں نالے ربدی یاری (39)

سفرنامہ عرب شریف .... مولوی عبداللہ :

مولوی عبداللہ ولد خیر اللہ بھوکنڈ ضلع ہزارہ تحصیل مانسہرہ دے رہن والے

سن۔ اوہناں سفرنامہ عرب شریف توں اڈ اک رسالہ "ہرنی" تے حدیثاں دے منظوم ترجمے دی کتاب "مقصودالواعظین" وی لکھی سی۔

"سفرنامہ عرب" دا مڈھ اوہناں حمد تے نعت نال بنھیا اے۔ حمد تے نعت توں بعد خلفائے راشدین دی منقبت لکھی۔ فیر سفر کرن دی وجہ تے بغداد، فلسطین، مدینہ منورہ، مکہ مکرمہ دیاں زیارتاں دا بیان اے۔ ایہناں ساریاں تھاواں بارے دس پاون دے باوجود اوہناں ایہہ سفرنامہ اٹھ صفحیاں وچ سمیٹ لیا اے۔ اوہ بڑے اختصار نال مختلف تھاواں دی اہمیت بیان کردے لگے جاندے نیں۔ مثلاً مکہ، مدینہ تے جنت البقیع دی اہمیت دسدیاں آکھدے نیں۔

بہتر سارے ملک تھیں کیا رسولؐ خدا
ایہہ مدینہ مکہ ہے نہیں شک ذرا
زین العبدین۔ عباسؓ روضہ حسنؓ امام
جنت بقیع وچ جا کے ویکھو خاص و عام (40)

سفرنامہ امام حسینؓ .... مراتب علی شاہ :

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے ایس دی۔ دس پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۷۶۳۴ دے تحت پائی اے۔ اوہناں موجب ایہہ سفرنامہ ملک بشیر احمد اینڈ سنز کشمیری لاہور والیاں نے چھاپیا سی۔ ایہدے اٹھ صفحے سن تے ایس وچ حضرت امام حسین دے سفر کربلا نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے اتے مرثیے دا رنگ غالب اے (41)

ایہدے لکھاری دا ذکر کسے وی تذکرے وچ موجود نہیں تے نہ ای بھال دے باوجود سانوں ایہہ سفرنامہ کتوں لبھیا اے۔

سفرنامہ حجاز .... محمد حسین شاہ پوری :

ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۶۶۹۸ دے تحت

ایہدا ذکر کیتا اے۔ اوہناں ایہدے بارے صرف اینا لکھیا اے کہ ایہ سفرنامہ حج سی(42) ایس توں ودھ ایہدے بارے کوئی اگھ سگھ نہیں مل سکی۔

مظاہر نور............نور بیگم :

"مظاہر نور" دے ناں نال چھپن والا ایہ سفرنامہ نور بیگم ہوراں نے لکھیا سی۔ ایہ بی بی کند ھوالہ جویاندا نزد ابوہر تحصیل فاضلکا ضلع فیروزپور دی رہن والی سی۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے پنجابی کتابیات وچ حوالہ نمبر ۸۷۳۰ دے تحت دسیا اے کہ ایہ سفر حج ۱۰۶ صفحیاں دا سی۔ منظوم سفرنامہ سی تے عین الحق فرید کوٹی ہوراں دی ذاتی لائبریری وچ موجود سی۔(43) حوالہ نمبر ۸۷۳۲ دے تحت اوہناں "چٹھی

راہداری دی" دے ناں نال ایسے بی بی دے اک ہور سفرنامے بارے وی دسیا اے جیہڑا سولاں صفحیاں دا سی تے ملک بشیر احمد تاجر کتب کشمیری بازار لاہور ولوں چھپیا سی(44) خالد محمود توگیروی ایہناں دوواں نوں اکو سفرنامہ قرار دیندے نیں(45) پر

ہن ایہ نایاب اے تے راقم ایہنوں نہیں ویکھ سکیا۔

مدینے دے موتی.........حاجی چراغ الدین جویئے والا (1952ء)

پنجابی شاعری وچ نکے قصے دے حوالے نال اک بہت ای مشہور ناں حاجی چراغ الدین جویئے والے دا اے۔ اوہناں نے سینکڑے نکے قصے جوڑے تے پڑھن ہاراں نے اوہناں نوں انتاں دے حساب نال پڑھیا۔ چراغ الدین ہوراں نے پنجابی وچ جتھے ہور بہت ساریاں کتاباں لکھیاں' اوتھے سفرنامہ حج وی منظوم کیتا جیہڑا "مدینے دے موتی" دے ناں نال پنج جلداں وچ چھپیا۔ حاجی چراغ الدین پہلی وار 1952ء وچ حج کرن گئے جویں اوہ آپ آکھدے نیں۔

سن بونجا باڑ مہینہ پرمٹ بن گیا میرا

میں بھی ٹریا حج کرن نوں دل وچ شوق چنگیرا
کیمپ کراچی دے وچ جا کے میں کوئی روز گزارے
اک جہاز تے چڑھنے والے کٹھے ہو گئے سارے
چودھویں روز کراچیوں ٹر کے جدے اسیں سدھائے
رات گزار سویرے اوتھوں بیت اللہ وچ آئے
واہ سبحان اللہ کیا سوہنا مکہ شہر سہانا
جس دے اتے عین برابر آوے عرش ربانا (46)

حج توں آن توں بعد اوہناں نے سفرنامہ حج منظوم کرنا شروع کیتا تے فیر بڑے شوق، تڑپ تے لگن نال سفر دے تفصیلی حالات لکھے۔ منظر نگاری بہت ای کمال دی اے تے مناسک حج دا ذکر وی پوری تفصیل تے عقیدت نال کیتا اے۔ کجھ شعر ویکھو جہناں وچ اوہ بیت اللہ شریف دا ذکر کردیاں لکھدیاں نیں۔

ایہ بیت اللہ خانہ کعبہ عرش خدا دے تھلے
ستر واری نظر خدا دی پیندی ایہدے ویلے
عرشاں اتے رحمت رب دی ایسے تھاں تے آوے
ایتھوں اگے ونڈ ونڈا کے سبھ دنیا تے جاوے
خانہ کعبہ سبھ دنیا دے ہے وچکار نشانہ
جیوں کولھو دی لٹھ وچالے جائے کل زمانہ
ایہ کعبہ جس نوں آ کے چمن ملک نورانی
ایہو کعبہ جس نوں بوسہ دتا نبی حقانی
ایہو کعبہ جس دے اتے رحمت رب دی بھاری
چار چفیریوں سجدہ کردی جس نوں دنیا ساری (47)

ایس نوں پنجابی زبان دا ساریاں توں من پسند تے ساریاں توں بھرواں سفر نامہ ہون دا اعزاز وی حاصل اے۔ بج جداں وچ چھپن والے ایس سفر نامے وچ سیاح دی اکھ' مورخ دی سوچ تے ادیب دا قلم تنے رل کے اک سانجھا منظر الیکدے نظر آوندے نیں۔ شاعر جس تھاں تے وی اپڑدا اے' جس مقام بارے وی گل کردا اے ایس نال منسوب واقعات تے تاریخی حوالے وی تحریر کردا چلا جاندا اے۔ انج ایس سفر نامے وچ حضور ﷺ دی سیرت دے پہلو وی آئے نیں تے صحابہ دی حیاتی دے اہم واقعات بارے وی دس پیندی اے۔ مثلاً شاعر غارِ ویکھن دی گل کردا اے تاں حضور ﷺ دے مدینہ ہجرت کرن تے حضرت ابو بکر دے سنگی ہون تے غارِ ثور وچ حضرت ابو بکر نوں سپ دے ڈنگن تیک دے واقعات وی منظوم کر دیندا اے۔ یاں مائی حلیمہ سعدیہؓ دی قبر دی زیارت کرن ویلے وی واقعے نوں منظوم کردیاں شاعر حضورؐ دے بچپن دے سارے واقعات جویں حضرت حلیمہ سعدیہ دے گھر دی غربت' اوہدا مکے شریف آ کے حضورؐ نوں لے کے جانا' اوہدے گھر دی غربت دا مکنا' حضورؐ دی پرورش تے اوس دا حضور ﷺ نال پیار' اوہدے گھر حضورؐ دا بکریاں چارنا تے انت اوس دا حضورؐ نوں واپس چھڈ آن تیک دے حالات منظوم کرن توں بعد شاعر لکھدا اے۔

واہ سبحان اللہ کیا سوہنا شان حلیمہ پایا
سرور عالم نوں جس اپنی گودی وچ کھیڈایا
قبر موجود کھلوتی اس دی مینوں رب وکھائی
ہے عثمان غنی دی قبروں دس کرماں تے بھائی
جنڈیاں کھلیاں ہین قبر تے پکی ناص نشانی
باب نساؤں گلی نکل کے جاوے نلکیاں تھانی (48)

پاکستان وچ ایس سفر نامے دی مشہوری تے مانگ دا ایہ حال اے کہ ایس دے بہت سارے جعلی ایڈیشن چھاپے گئے تے کئی لوکاں نے ایس ناں تے سفر نامہ تماشیوں لکھ

کے چھاپیاں۔ محمد علی چراغ دے آکھن موجب "مدینے دے موتی تے مکے دا میلہ جدید عہد وچ پنجابی زبان دا واحد منظوم سفر نامہ اے جیہڑا پچھلے بتالیاں سالاں وچ کئی لکھاں دی تعداد وچ چھپ کے وک چکیا اے۔ چراغ دین چوپیے والے دے ایس سفر نامہ حج دی بے پناہ مقبولیت تے ہر دلعزیزی پاروں ایس دے کئی جعلی ایڈیشن وی چھپدے رہندے نیں" (49)

تحفۃ الفقرا معہ سفر نامہ حج......... سید غلام رسول تائب نوشاہی:

ایس سفر نامے دے لکھاری سید غلام رسول شاہ صاحب اک گمنام لکھاری نیں۔ ایہناں دا ذکر کسے تذکرہ وچ نہیں ملدا۔ شاہ صاحب ۹۵۔۱۸۹۴ء وچ دائی والا راجپوتاں ضلع سیالکوٹ وچ سید محمد حسن دے گھر پیدا ہوئے تے ایسے پنڈ دے باؤ محمد یوسف نوشاہی دے مرید سن۔ ایہناں دا خاندان 1947ء وچ دائی والا توں ہجرت کر کے کالا خطائی آن وسیا تے 1981ء وچ سید غلام رسول تائب ہوراں سوئی گیس روڈ شاہدرہ آن آباد ہویا۔ ایتھے ای 1996ء وچ سید غلام رسول تائب نوشاہی ہوراں وفات پائی۔ ایہناں تحفۃ الفقراء مع سفر نامہ حج توں اڈ اک ہور شعری پراگہ "اسرار غیبی" وی لکھیا(50)

ایہناں دا مزار سوئی گیس روڈ جیہڑی ونڈالہ روڈ شاہدرہ توں نکلن والی ذیلی سڑک تے وے۔

سید غلام رسول تائب" ہوراں دے ایس سفر نامے دا کجھ حصہ نظم وچ اے تے کجھ گلاں اوہناں نثر وچ لکھیاں نیں۔ شاہ صاحب نے سفر نامے دا مڈھ حمد تے نعت توں بنھیا اے تے فیر مکے تے مدینے دے سفر بارے کجھ گلاں لکھ دتیاں نیں۔ ایہہ سفر نامہ نامکمل اے تے فنی طور تے ایہدے مصرعے بہت سارے وزناں وچ نیں۔

اللہ سوہنے کرم کمایا:

منظوم سفر نامے دی ٹور دا جائزہ لین توں بعد ہن اسیں مولوی نور حسین"

گرجاکھی دے سفر نامہ حج "اللہ سوہنے کرم کمایا" ول آونے آں۔ ایہ سفر نامہ 1946ء وچ تخلیق ہویا۔ ایس توں پہلاں فقیر محمد عارف' مولوی عبداللہ' غلام محمد فدا' لطیف فقیر شمشیر علی ذاکر' حافظ فضل الدین' مولوی غلام نبی تے مولوی دلپذیر بھیروی دے سفر نامے سامنے آ چکے سن۔ جدکہ ایہدی تخلیق توں بعد حاجی چراغ دین جونیکے والے دا منظوم سفر نامہ "مدینے دے موتی" دے ناں نال چھپیا تے انتاں دا پڑھیا گیا۔ ایہناں وچوں مولوی دلپذیر بھیروی تے حاجی چراغ دین جونیکے والے دے سفر نامے فنی تے فکری حوالے نال اچ پدھر دے سفر نامے نیں۔ مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دا سفر نامہ فکری تے فنی حوالیاں نال ایہناں توں کسے طرح گھٹ نہیں پر ایہدی تخلیق دے فوراً بعد پاکستان بن گیا۔ خراب ملکی حالات نے مولوی ہوراں نوں ویہل ای نہیں دتی ہونی کہ اوہ ایہدے چھپوان ول دھیان دیندے تے فیر 1952ء اوہ فوت ہو گئے۔ انج ایہ سفر نامہ ان چھپیا ای رہیا۔ جس نوں راقم نے پہلی وار سودھ کے چھماہی "کھوج" نمبر 44 وچ چھپوایا تے ہن کتابی شکل وچ تہاڈے سامنے پیش کیتا جا رہیا اے۔

مولوی نور حسینؒ گرجاکھی نے اپنی حیاتی وچ چار واری حج بیت اللہ دی سعادت حاصل کیتی۔ پہلی وار اوہ 1926ء وچ سعودی حکومت دی دعوت اتے حج کرن گئے تے شاہ عبدالعزیز ابن سعود دے شاہی مہمان دے حیثیت نال رہے۔ ایس سال شاہ عبدالعزیز ابن سعود دے خاندان نوں حکومت تے قبضہ کیتیاں اجے پہلا ای سال سی تے اوس سال اوہناں بہت سارے علماء نوں حج دی دعوت دتی سی۔ شاہ سعود نے مولانا صاحب نوں خلعت وی عطا کیتی تے من اجل العلماء دا خطاب وی دتا۔

1939ء وچ دوجی واری اللہ سوہنے دے گھروں بلاوا آیا تاں مولوی نور حسینؒ ہوراں فیر حج دی سعادت حاصل کیتی۔ 1946ء وچ تیجی وار حج کرن گئے۔ آخری تے چوتھی وار 1948ء وچ حج بیت اللہ لئی تشریف لے گئے۔

ایہ سفر نامہ تیجے حج دے دوران 47 - 1946ء وچ تخلیق ہویا۔ مولوی صاحب اکتوبر 1946ء نوں حج لئی تشریف لے گئے تے مارچ 1947ء نوں واپس آئے۔

ایس سفر دے دوران اوہناں دی بیوی زینب بی بی' اوہناں دا بھتیجا چراغ دین' اوہناں دی بھرجائی بھاگن بی بی' پنڈ دا حجام غلام حسین تے کئی ہور عزیز نال سن۔(51)

مولوی ہوراں دا ایہ "4 X "6.5 دی ڈائری اتے لکھیا ہویا اے۔ اوس دور وچ ہو سکدا اے کہ ایہدا کاغذ چنگا ہووے پر ہن ایہ ڈائری کافی خستہ حال اے۔ مولوی ہوراں دے پتر عبدالغنی ثاقب عرفانی ہوراں نے ایس دی سنبھال کرن لئی ایہدے آل دوالے کپڑے دا غلاف چاڑھیا ہویا اے۔ ایس سفر نامے دا کھلار ڈائری دے صفحہ نمبر 57 توں 106 تیکر اے۔ صفحہ نمبر 107 توں 109 تیک فیر سفر نامے دے کجھ شعر نیں پر ایہہ نویں سفر نامے دے تمہیدی شعر نیں۔ لگدا اے کہ اوہناں اپنی حیاتی دا جیہڑا آخری حج 1948ء وچ کیتا سی' نوں وی منظوم کرنا چاہندے سن پر ڈھائی صفحیاں توں ودھ شعر نہ کہہ سکے۔ ایہناں ڈھائی صفحیاں وچ وی اوہناں حج تے اک واری فیر جاون دی خواہش دا ذکر کرن دے بعد دسیا اے کہ ایس توں پہلاں میں تن وار فلاں فلاں سال وچ حج کر چکیا واں۔ ہن چوتھی وار جا رہیا واں۔ فیر کراچی جان تیک دے حالات منظوم کر دے نیں۔ اوہدے بعد صفحے خالی نیں۔

مولوی ہوراں دی ایس ڈائری دے بہت سارے صفحے نیں تے منظوم سفر نامے توں اڈ اوہناں اپنے سفر دیاں ہور کیفیتاں تے ضروری گلاں نثر وچ وی لکھیاں نیں۔ مثلاً ۲۸ دسمبر صفحے تے لکھدے نیں کہ اج سارا دن سر وچ درد رہیا۔ اوہناں اپنے گروپ دے سارے جیاں دے ناں وی ایس ڈائری وچ لکھے نیں' جس پاروں ایہہ محسوس ہوندا اے کہ اوہ اپنے گروپ دے لیڈر سن۔ مولانا ثاقب عرفانی وی ایہو آکھدے نیں کہ اوہ اوس گروپ دے لیڈر سن۔(52) ایس توں اڈ اوہناں حج دے سفر دے دوران جو صدقہ خیرات کیتا سی' اوہدی تفصیل وی ایس ڈائری وچ درج کر دے گئے نیں۔

مولوی نور حسین دا ایہ سفر نامہ اج توں 55 سال پہلے تحریر ہویا سی۔ اوس

ویلے تے اج دی املاء وچ بہت فرق اے۔ ایس نوں سودھن لگیاں مینوں کدھرے کدھرے مشکلاں وی پیش آئیاں تاں میں پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، پروفیسر اسیر عابد، پروفیسر خالد ہمایوں، پروفیسر منصور احمد خالد، سجاد مرزا، عبدالغنی ثاقب عرفانی تے والد بزرگوار میاں محمد اقبال زخمی ہوراں کولوں مدد حاصل کیتی اے تے ایس نوں اجوکی املاء مطابق ڈھال دتا اے۔

مولوی نور حسین گرجاکھی ہوراں نے اپنے دور دی ریت موجب بہت سارے نکے قصے لکھے سن۔ ایس سفرنامے دا مڈھ وی اوہناں نکے قصے دی روایت موجب مختصر ترین حمد تے نعت توں بنھیا اے تے فیر پاک نبیؐ دیاں یاراں، امام حسنؓ تے امام حسینؓ دی عظمت نوں سلام پیش کر کے سفرنامے دا مڈھ رکھ دتا اے۔ نکے قصے دے شاعر عام طور تے اک اک شعر وچ ای حمد نعت تے منقبت آکھ کے اصل قصہ شروع کر دیندے سن۔ مولوی ہوراں سفرنامہ لکھدیاں وی ایسے ریت دی پاسداری کیتی اے تے سفرنامے دا مڈھ ایہناں تن شعراں توں بنھیا اے۔

اللہ اک اکلا غالب پاک خداوند باری
دوہاں جہاناں اندر جس دی سدا حکومت جاری
فیر درود رسول نبیؐ تے باجھ حساب شماروں
جہڑا حکم سناون آیا خالق دی سرکاروں
پاک نبیؐ دیاں یاراں تائیں ہوون لکھ سلاماں
نالے حسن حسین ولی تے جو سردار اماماں

مولوی دا ایہہ سفرنامہ اپنے اندر اک چنگے ادبی شہکار دیاں ساریاں خوبیاں رکھدا اے۔ پورے سفرنامے وچ روانی وی موجود اے۔ مصرعیاں دا حسن پڑھن ہار نوں متاثر کردا اے۔ شعری خوبیاں جیویں فصاحت بلاغت تے سلاست موجود نیں۔ مولوی ہوراں نے تھاں تھاں تے تشبیہاں تے استعاریاں دی ورتوں وی سوہنے ڈھنگ نال کیتی اے۔

فکری حوالے نال ویکھئیے تاں وی ایہہ سفر نامہ اک پاسے تاں فن دی تقاضیاں تے پورا اتردا اے تے دوجے پاسے ایس وچ اوہ ساریاں خوبیاں موجود نیں جیہڑیاں اک چنگے سفر نامے دا حسن ہوندیاں نیں۔ شاعر باریک بین اکھ دا مالک اے' اوہ مڈھ وچ جے گھروں ٹرن لگیاں اک اک جی دا ذکر کردا اے۔ اک اک نکتے نوں شعری روپ دیندا اے۔ سفر دی پوری 'رووداد' لکھدا اے۔ 'گھروں ٹرنا' لاہور اپڑنا تے فیر اوتھوں بمبئی جانا' بمبئی توں جہاز راہیں جدے' اوتھوں مکے' حج کرن دے بعد مدینے اپڑنا' ہر تھاں دا ذکر کردیاں اوہ نال نال اوس تھاں تے اپڑن دا دن' تاریخ تے وقت وی منظوم کردے جاندے نیں۔ بمبئی اپڑن توں بعد جدوں اوہ ایہہ آکھدے نیں۔

ہر گڈی تے مسلم لیگی لاریاں لے لے آون
وچ مسافر خانے سبھ نوں نال آرام پہنچاون

ایہہ شعر سانوں مولوی ہوراں دے بمبئی رائیں جاون دی دس تاں پاؤندا ای اے پر نال نال سانوں قائداعظم دی قیادت وچ چلن والی مسلم لیگ دی اک سوہنی تصویر وی وکھا جاندا اے۔ واقعی جس سیاسی پارٹی دے کارکن اینے مخلص ہون کہ اوہ اپنے ووٹراں نوں نہیں اپنے ملک دے دور دراز جھیاں وچ وسن والے مسافر مسلماناں دی خدمت کرن لئی' اوہناں نوں تکلیف توں بچان لئی فری بس سروس مہیا کرن' اوس پارٹی دا حق بندا اے کہ اوہ 1946ء وچ ہون والے الیکشن وچ بہتیاں مسلم سیٹاں جت دی۔

مولوی ہوراں اپنے ایس سفر نامے وچ کدھرے وی مبلغ آرائی توں کم نہیں لیا۔ مثال دے طور تے حج تے جاندیاں ہر حاجی دے بلھاں تے دعاواں نیں' چھیتی توں چھیتی بیت اللہ اپڑن دی خواہش اے۔ فیر اوتھے اپڑن دے بعد اللہ سائیں تے نبی پاک ﷺ دے حکماں دا ذکر شروع ہو جاندا اے۔ مثال دے طور تے اوہ بیت اللہ وچ

داخل ہون دا ذکر کر دیاں آکھدے نیں۔

پاک مطہر ہو کے سارے بیت اللہ ول آئے
بابِ سلاموں داخل ہوئے جویں نبیؐ فرمائے

اوتھے حاضری توں بعد بڑی شاعر جویں عاجزی تے انکساری نال التجاواں کردا اے۔ جیویں جیویں دعاواں منگدا اے۔ اوسے طرح منظوم کر دتیاں نیں۔ اوہناں حج دے سارے مسائل تے فرائض وی انج منظوم کر چھڈے نیں جویں اوہناں ادا کیتے یاں جسراں اوہناں نوں ادا کرنا چاہیدا اے۔ مدینے حاضری ویلے اندر دی تڑپ تے لگن دا ذکر وی تفصیل نال ملدا اے۔ فیر ساری اولاد تے عزیزاں رشتے داراں لئی دعائیں منگن تے رو رو کے فریاداں کرن والے شعر وی بہت سوہنے نیں۔ مدینے توں مکے تے فیر مکے توں جدوں شاعر اپنے سنگیاں نال وطن واپس آون لئی جدے اپڑدا اے تاں فیر ساریاں نوں بال بچیاں تے سجناں پیاریاں دی یاد آ جاندی اے یعنی سارے واقعات انج لڑی وچ پروے ہوئے نیں کہ کوئی وی شعر حقیقت نگاری توں پرے ہوندا نہیں دسدا۔ میں سمجھناواں کہ سفر نامے دی ساریاں وڈی خوبی ایہہ ایہہ ہوندی کہ لکھاری جو کجھ ویکھدا اے۔ اوس نوں پوری ایمانداری نال بیان کر چھڈے تے ایس سفر نامے وچ ایہہ کمال اپنی ٹیسی تے اپڑیا ہویا اے۔

تقابلی جائزہ:

اتلی بحث راہیں اسیں پنجابی زبان دے کئی منظوم سفر نامیاں نال جانو ہونے آں پر مولوی دل پذیر بھیروی تے حاجی چراغ دین جوئیے والے دے منظوم سفر نامے فنی پختگی تے عوامی قبولیت پاروں خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ مولوی دلپذیر ہوراں "گلزار مکہ" تے "گلزارِ مدینہ" دے ناں نال دو سفر نامے لکھے نیں جدکہ حاجی چراغ دین جوئیے والیاں دا سفر نامہ حج "مدینے دے موتی" پنج جلداں وچ چھپیا سی۔ ہن اسیں ایہناں

دوواں سفر نامے نال مولوی نور حسینؒ دے سفر نامے "اللہ سوہنے کرم کمایا" دا مختصر تقابلی جائزہ پیش کرنے آں۔

ایہناں تناں لکھاریاں نے حج دے حوالے نال سفر کیتے تے تنے اپنے اپنے شہر توں ریل گڈی راہیں بمبئی یا کراچی اپڑے تے اگوں بحری جہاز راہیں جدے تیک سفر کیتا۔ تناں نے جدے اپڑن تیک دے ایہہ حالات اپنے اپنے انداز نال منظوم کیتے نیں تے تنے ای مڑ مڑ حاضری دی سدھر رکھدے نیں۔ مولوی دلپذیر ہوراں نے ایس سفر تے زیادہ صفحے لکھے نیں تے اپنے سجناں، متراں تے میزباناں دیاں تعریفاں وچ وی بہت سارے شعر لکھے نیں جد کہ نور حسینؒ ہوراں نے جہاز وچ اپنے نماز پڑھان تے وعظ کرن دا ذکر اختصار نال کیتا اے۔

مولوی دلپذیر تے حاجی چراغ دین وانگ نور حسینؒ ہوراں کول وی فنی پختگی تے جذبے دی شدت نظر آوندی اے پر مولوی دلپذیر جس گل نوں بیان کرن لئی صفحیاں دے صفحے شعراں نال بھر دیندے نیں۔ نور حسین نے اوسے گل نوں دو تن شعراں وچ سمیٹ لیا اے۔ نور حسینؒ گرجاکھی نے فالتو تفصیلاں دین دی تھاں گھٹ توں گھٹ لفظاں وچ اپنے تاثرات بیان کیتے نیں پر ایس اختصار وچ وی اک حسن تے سہپن نظر آوندا اے۔

مولوی نور حسین ہوراں دی اک ہور انفرادیت ایہہ وی نظر آوندی اے کہ اوہ جس تھاں تے اپڑدے نیں، اوتھے اپڑن دا دن، تاریخ یاں ویلا وی منظوم کر دیندے نیں۔ جیویں

پیر مبارک دا دن آہا قدم سفر وچ پایا
بدھ دیہاڑے گڈی سانوں بمبے آن پہنچایا
دن سوموار صفر دی باراں آیا وقت جدائیاں
مسجد ویکھ نبیؐ سرور دی بے خود ہنجو آئیاں

مولوی دلپذیر بھیر وی خانہ کعبہ اپڑ کے پڑھیاں جان والیاں دعاواں دا عربی متن

درج کرن دے نال نال اوہناں دا ترجمہ منظوم کردے دسدے نیں جدکہ نور حسینؒ ہوراں نے مختلف دعاواں دا ذکر کرن دی تھاں اوہ دعاواں منظوم کیتیاں نیں جیہڑیاں اوہناں خانہ کعبہ بہہ کے منگیاں۔ اوہ سانوں اپنے ماپیاں، بھین بھراواں، پتراں، دھیاں تے یاراں سجناں لئی دعاواں کردے نظر آوندے نیں۔ دوجے سفرنامیاں دی نسبت ایس نویکلتا دا اظہار خانہ کعبہ توں اڈ روضہ رسول تے حاضری دین ویلے وی نظر آوندا اے۔ مولوی صاحب بڑی عاجزی تے انکساری نال اپنے اک اک پیارے دی بخشش لئی التجاواں کردے دسدے نیں۔ مثال وجھوں ایہ شعر ویکھو۔

عیب میرے نیں حدوں بہتے تینوں معلم سارے
توبہ کریں قبول توں میری کردے پار اُتارے
جیویں نوؔر تے زینب تائیں وچ دربار بلایا
اوویں بخش گناہ اساڈے بخشنہار خدایا
تیرے دَر باجھوں نہیں دسدا ہور کوئی دروازہ
کس نوں عرض سوال سنائیے دس غریب نوازا؟
میریا مولا ماں میری نوں جنت وچ لے جائیں
حشر دیہاڑے ساتھ نبیؐ دا قسمت وچ فرمائیں
نالے باپ میرے تے مولا اپنا کرم کمانا
دادے نالے دادی تائیں جنت بخش ٹکانا

حاجی چراغ دین جونیکے والے دا انداز ایہناں دوواں بزرگاں توں تھوڑا وکھرا اے۔ اوہ جس تھاں تے اپڑدے نیں۔ اوہدے بارے تفصیلی تعارف کروان دے نال نال اوہدے تاریخی پس منظر تے اوہدے نال جڑے اہم واقعات نوں منظوم کردے نیں تے انت تے آکھدے نیں کہ اللہ سائیں نے مینوں ایہہ تھاں وکھائی اے جدکہ نور حسینؒ ہوراں نے اک ادھے شعر وچ اوسے گل نوں بیان کردتا اے۔ مولوی نور حسینؒ لکھدے نیں۔

طرف شمال بقیع تھیں تھوڑا ہے اک باغ کیاری
کیتا وقف جو راہ خدا دے ابو ایوب انصاریؓ

مولوی ہوراں نے تاں حضرت ایوب انصاریؓ دے باغ نوں ویکھن دی دس اک شعر وچ پا دتی اے پر حاجی چراغ دین نے حضرت ایوب انصاریؓ دے گھر نوں ویکھن دی گل نوں پنجاہ شعراں وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں حضرت ایوب انصاریؓ دی غربت توں گل شروع کیتی تے مدینے ہجرت کرن ویلے حضور ﷺ دی اوٹھنی دے اوہناں دے بوہے سامنے کھلون تے حضور ﷺ دا اوہدے گھر قیام کرنا تے ایس قیام دوران پیش آن والے اہم واقعات منظوم کرن توں بعد لکھدے نیں۔

اجے موجود کھلوتا اوویں امن امان چوبارا
جسدے اندر کئی سالاں تک رہیا رسول پیارا
باب نساوٗں بالکل نیڑے پنج کرماں تے آیا
اے پر ابن سعود حکومت بوہا بند کرایا
میں بھی آیا اوس جگہ دی عین زیارت پا کے
عیسوی سن بونجا دے وچ خاص مدینے جا کے (53)

حاجی چراغ دین دے سفر نامے "مدینے دے موتی" وچ حضورؐ دی سیرت، اسلامی تاریخ تے سفر نامہ کٹھے ہوئے وکھائی دیندے نیں پر مولوی نور حسینؒ نے سفر نامے وچ سیرت رسولؐ تے تاریخی واقعات منظوم کرن دی تھاں اپنے تاثرات تے حالات نوں ای منظوم کیتا اے۔ اوہناں کدھرے وی فالتو گلاں درج نہیں کیتیاں تے نہ ای مبلغ یاں واعظ بن کے ہدایتاں تے نصیحتاں کردے وکھالی دیندے نیں سگوں اوہ تاں اک زائر بن کے مکے تے مدینے دیاں گلیاں وچ پھردے نیں۔ خانہ کعبہ تے مسجد نبوی وچ جا کے اوہناں دے اندر دا مومن شیواں دی منظر کشی کرن تے نظاریاں نوں ویکھن دی تھاں اللہ تے رسول اللہ ﷺ دے سامنے زاریاں کردا تے دعاواں منگدا نظر آوندا اے۔

نثری سفر نامے :

ایہ مضمون بھاویں منظوم سفر نامیاں نوں مڈھ رکھ کے لکھیا گیااے پر پنجابی سفر نامیاں دی کہانی اوناچر مکمل نہیں ہوندی جناچر نثری سفر نامیاں دا ذکر نہ ہووے۔ ایس لئی انت وچ مختصر جہی گل بات نثری سفر نامیاں بارے کرنے آں تاں جے سفر نامے دا سفر کسے حد تائیں مکمل ہو سکے۔

"پنجابی بھاشا (زبان) وچ سبھ توں پہلا سفر نامہ "ایشیا دی سیر" ۱۸۹۸ء وچ عیسائی مشنریاں دوارا (ولوں) لکھیا گیا۔(54)

دوجا سفر نامہ مولانا نور محمدؒ ہوراں اجمیر شریف عرس تے جان دے حوالے نال لکھیا تے ایہ سفر نامہ ۱۹۰۲ء وچ "اخبار حق" وچ چھپیا سی(55) فیر 1933ء وچ کملا اکالی دا "میر اولائتی سفر نامہ" چھپیا۔ 1947ء وچ منشی محمد رمضان بہار ملتانی ہوراں سفر نامہ عراق لکھیا۔ پاکستان بن توں بعد چھپن والا پہلا سفر نامہ اعجاز الحق دا "یورپ توں چیونگم دے نال" سی۔ ایہدے بعد سلیم خاں گمی دا "دیس پردیس" نعیم ثاقب دا سفر نامہ "بنھے بھار مسافراں" غلام حسین فائز دا "سفر نامہ زائرین" ممتاز حیدر ڈاہر دا سفر نامہ "پکھی واس" اسماعیل احمدانی دا "پیت دے پندھ" احمد سلیم دا "جھوک رانجھن دی" غلام رسول شوق دا "دیس دا پاندھی" سجاد حیدر پرویز دا سفر نامہ "ویندئیں وگدیں" محمد اعظم سعیدی دا سفر نامہ "روہی لیر کتیر" ڈاکٹر شہباز ملک دا "میریاں بھارت پھیریاں" تے سید طارق ممتاز دا سفر نامہ "کون دن مان مسافر" خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔ رسالیاں وچ چھپے سفر نامیاں وچوں حفیظ تائب دا سفر نامہ حج "حاضری" تے ارشد میر دا سفر نامہ لندن خاص طور تے ذکر دے قابل نیں۔ ان چھپے سفر نامیاں وچوں سعید فارانی دے دو سفر نامے "بجنگ وچ بائی دیہاڑے" تے "جہلم توں ڈینیوب تیکر" جدکہ اقبال زخمی ہوراں دا سفر نامہ حج "تڑپئے نیں قافلے" خاص طور تے ذکر جوگ نیں۔

ہن اخیر تے میں سید سبط الحسن ضیغم تے پروفیسر خالد ہمایوں ہوراں دا شکریہ ادا کرناواں جنہاں ایہ مضمون لکھدیاں رہنمائی فرمائی تے کتاباں عطا کیتیاں۔

حوالے

(1)- ہمایوں کبیر چودھری : اردو سفر نامے کے بیس سال ؛لاہور- پنجاب یونیورسٹی 1979ء' ص25

(2)- رتن سنگھ جگی' ڈاکٹر (مرتب) : ساہت کوش ؛پٹیالہ بھارت- پنجابی یونیورسٹی' 1989ء' ص215

(3)- احمد عقیل روبی : یونان کا ادبی ورثہ ؛لاہور- الوقار پبلی کیشنز' 2000ء' ص38

(4)- رتن سنگھ جگی' ڈاکٹر (مرتب) : ساہت کوش پٹیالہ بھارت- پنجابی یونیورسٹی' 1989ء' ص215

(5)- انعام الحق جاوید' ڈاکٹر : پنجابی ادب دا ارتقاء ؛اسلام آباد- اکادمی ادبیات' 1987ء' ص52

(6)- رتن سنگھ جگی' ڈاکٹر (مرتب) : ساہت کوش ؛پٹیالہ بھارت- پنجابی یونیورسٹی1989ء' ص850

(7)- اوہی' ص 52-851

(8)- خالد محمود توگیروی : پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی) ؛لاہور- پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی' پنجاب یونیورسٹی' ص 2

(9)- سید سبط الحسن ضیغم نال گل بات۔

(10)- گورونانک : جنم ساکھیاں اردو کلاں ؛ ص146

(11)- بنارسی داس جین' ڈاکٹر : پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر ؛ لاہور- مجلس شاہ حسین ایڈیشن' 1967ء' ص49

(12)- ڈاکٹر ہرنام سنگھ شان نال گل بات- مورخہ 14 اپریل 2001ء لاہور۔ (آڈیو ریکاڈنگ)

(13)-ڈاکٹر کرنیل سنگھ تھند نال گل بات (14 اپریل 2001ء- آڈیو کیسٹ راقم کول موجود اے)

(14)-ایم مسعود : دیباچہ دیس پردیس (سلیم خاں گمی) ؛لاہور- پنجابی ادبی بورڈ' 1978ء ص5

(15)- خالد محمود توگیروی : پنجابی ادب وچ سفر نامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی) ؛لاہور- پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی' پنجاب یونیورسٹی' ص 52

(16)- مولا بخش کشتہ : پنجابی شاعراں دا تذکرہ ؛لاہور- عزیز پبلشرز' دوجی وار 1988ء' ص93

(17)- نبیلہ رحمان : کھوج 29 (مدیر شہباز ملک) ؛لاہور- شعبہ پنجابی' پنجاب یونیورسٹی1992ء' ص47

(18)- غلام محی الدین' مولوی : زاد الحاج (مطبوعہ کھوج شمارا 29- مدیر شہباز ملک) ؛ لاہور- شعبہ پنجابی' پنجاب یونیورسٹی 1992ء' ص50

(19)- غلام محی الدین، مولوی : زادالحاج (مطبوعہ کھوج شمارا29 ، مدیر ڈاکٹر شہباز ملک) : لاہور۔ شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی 1992ء، ص 70 ،66 ،51

(20)- اوہی، ص80

(21)- سجاد حیدر پرویز: سرائیکی ادب کی مختصر تاریخ ؛ مظفر گڑھ - سرائیکی پبلیکیشنز 1986ء، ص202

(22)- محمد دلپذیر بھیروی، مولوی : گلزارِ مکہ ؛ جہلم۔ حافظ محمد امین کتب خانہ نورالسلیم، 1341ھ، ص2

(23)- اوہی، ص85_84

(24)-اوہی، ص172

(25)- اوہی، ص 174

(26)- اوہی، ص357

(27)- اوہی، ص361

(28)-اوہی، ص370

(29)- محمد دلپذیر بھیروی، مولوی : گلزارِ مدینہ ؛ چنیوٹ - حافظ برادر تاجران کتب، 1935ء، ص67

(30)-اوہی، ص77

(31)- غلام حیدر فدا : سفرنامہ کربلا ؛ ملتان- مولوی غلام اصغر تاجر کتب، 1922ء، ص3

(32)- مولا بخش کشتہ : پنجابی شاعراں دا تذکرہ ؛ لاہور۔ عزیز پبلشرز، دوجی وار 1988ء، ص203

(33)- حفیظ تائب : کھوج شمارا5 - (مدیر شہباز ملک) ؛ لاہور - شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، 1992ء، ص23

(34)-شہباز ملک، ڈاکٹر : پنجابی کتابیات ؛ اسلام آباد - اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص288

(35)- مولا بخش کشتہ : پنجابی شاعراں دا تذکرہ ؛ لاہور۔ عزیز پبلشرز، دوجی وار 1988ء، ص204

(36)-شہباز ملک، ڈاکٹر : پنجابی کتابیات ؛ اسلام آباد - اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص194

(37)-اوہی، ص 301

(38)- خالد محمود توکیروی : پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی) : لاہور - پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 69-68

(39)- اوہی، ص69

(40)- عبداللہ، مولوی: سفرنامہ عرب؛ لاہور-گلزار سٹیم پریس، س ن، ص 6

(41)- شہباز ملک، ڈاکٹر: پنجابی کتابیات؛ اسلام آباد-اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء، ص 454

(42)- اوہی، ص 402

(43)- اوہی، ص 512

(44)- اوہی، ص 512

(45)- خالد محمود توگیروی: پنجابی ادب وچ سفرنامے دی روایت (مقالہ ایم اے پنجابی)؛ لاہور-پنجابی سیمینار لائبریری شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، ص 70

(46)- چراغ دین (جوبیے والے): مدینے دے موتی (حصہ دوم)؛ لاہور-ملک محمد بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، س ن، ص 50

(47)- اوہی، ص 22

(48)- اوہی، ص 111

(49)- محمد علی چراغ: کھوج شمارا 35- (مدیر شہباز ملک)؛ لاہور-شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، **ص ۲۳۰**

(50)- غلام رسول تائب نوشاہی دے پتر محمد حنیف نال گل بات

(51)- مولانا عبدالغنی ثاقب عرفانی نال گل بات

(52)- مولانا عبدالغنی ثاقب عرفانی نال گل بات

(53)- چراغ دین (جوبیے والے): مدینے دے موتی (حصہ دوم)؛ لاہور-ملک محمد بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، س ن، ص 124

(54)- گورچرن سنگھ عرشی، ڈاکٹر: کھوج نمبر 16-15 (مدیر ڈاکٹر شہباز ملک) لاہور- شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی، ص 128

(55)- سجاد حیدر پرویز: سرائیکی ادبی کی مختصر تاریخ: مظفر گڑھ- سرائیکی پبلیکیشنز، 1986ء ص 203

☆☆☆☆

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ اک اکلا غالب پاک خداوند باری
دوہاں جہاناں اندر جسدی سدا حکومت جاری

فیر درود رسول نبیؐ تے باجھ حساب شماروں
جہڑا حکم سناون آیا خالق دی سرکاروں

پاک نبی دیاں یاراں تائیں ہوون لکھ سلاماں
نالے حسنؓ حسینؓ ولی تے جو سردار اماماں

اس تھیں پچھے حج کرن دا بھائیا ذکر سناواں
دل وچ خواہش چروکی آہی حج کرن نوں جاواں

آخر واہ کرم دی وگی فضل کیتا رب باری
اٹھاراں ماہ ذیقعد مبارک ہوئی حج تیاری

کیتا غسل دوگانہ پڑھیا تے مسنون دعائیں
یارب اپنے فضل کرم تھیں جج ایہ توڑ چڑھائیں

پیشی ویلے عبدالواحد اپنی کار لیایا
جو اسباب ضروری آہا اس دے وچ ٹکایا

دوست یار قبیلہ سارا ہور برادر بھائی
سینے نال لگایا سبھ نوں لگی ہون جدائی

آکھ سلام علیکم سبھ نوں کیتی اساں تیاری
"لے لو یار حوالے رب دے" جسدی ذات نیاری

میں گڈی دے اندر بیٹھا ویکھاں سبھناں تائیں
نور حسینا معلم رب نوں ملسیں فیر یا نائیں

آخر کار چلا کے اوتھوں تیز کرے رفتاراں
آ لاہور پہنچایا اُس نے خوشیاں باجھ شماراں

عبدالواحد - خالد - صوفی - عبدالغنی پیارے
گڈی وچ بٹھا کے سانوں واپس ہو گئے سارے

پیر مبارک دا دن آہا قدم سفر وچ پایا
بدھ دیہاڑے گڈی سانوں بمبئے آن پہنچایا

ہر گڈی تے مسلم لیگی لاریاں لے لے آون
وچ مسافر خانے سبھ نوں نال آرام پہنچاون

رات جمعہ دی ٹھہرے اوتھے جمعہ سویرے آیا
کئی ہزاراں حاجی اوتھے عاجز جمعہ پڑھایا

اُنی ماہ اکتوبر سانوں ٹکٹ ملے سرکاری
ویہہ اکتوبر اُٹھ سویرے کیتی کوچ تیاری

نو نمبر تے پانی اندر کھڑا جہاز شرالہ
وار و وار چڑھے سبھ حاجی حافظ رب تعالیٰ

آپوں اپنی تھاویں سبھ نے ڈیرے آن لگائے
کیتا وسل جہاز شتابی لنگر اتانہ اٹھائے

اٹھ وجے جد شاموں پچھے ہویا وسل دوباری
ٹھل پیا اوہ وچ سمندر نال خدا دی یاری

ساڈھے پنج وجے جس ویلے صبح نماز گزاری
دتا درس نمازوں پچھے سن دی خلقت ساری

پونے ست وجے جس ویلے سورج باہر آیا
ساری دنیا روشن کیتی چانن خوب لگایا

اُتلی منزل تے چڑھ ڈٹھی قدرت پاک خدائی
رُکھ پہاڑ درخت وغیرہ نظر نہ آوے کائی

سجے کھبے اگے پچھے تھلے سارا پانی
وچ جہاز مسافر عاجز اتے ذات ربانی

چارے پاسے وچ سمندر لہراں نظریں آئیاں
ایسی اوکھی منزل اندر توں ای حافظ سائیاں

توں ای خالق مالک ساڈا توں ای توڑ پہنچانا
اپنے فضل کرم تھیں سانوں اپنے گھر لے جانا

اسماناں تے زمیاں اندر توں حاکم سلطانا
چوداں طبقاں اندر جاری تیرا لنگر خانا

جو چھڈ کے دروازہ تیرا غیراں دے ول جاندا
اوہو مشرک گیا گواتا کدی نجات نہ پاندا

اے مولا توں اک اکلا ہور شریک نہ کوئی
جیہڑا رد تیری درگاہوں کتے نہ پاوے ڈھوئی

اے مولا توں حافظ ناصر تے ساڈا رکھوالا
اپنے فضل کرم تھیں سانوں بنے لاون والا

کیئاں آس کسے دی رکھی کردے حال دوہائی
پر تیرے دروازے باجھوں سانوں آس نہ کائی

ایسے طرح نمازوں پچھے میں نت واعظ سناواں
کر کے ذکر توحید الٰہی خوب طرح سمجھاواں

پنجے وقت خدا دے فضلوں بانگاں آکھ سنایئے
اتے نمازاں نال جماعت رل مل پڑھدے جایئے

ایسے حال سمندر اندر اٹھ دن اساں گزارے
ناویں روز جہاز دوپہریں لگا آن کنارے

لکھ لکھ شکر خدا دا کیتا جدہ نظریں آیا
نال خوشی دے ہر اک بندے نعرہ بول سنایا

اتر گئے جہازوں تھلے جدے رات گزاری
دن دوجے فیر بیت اللہ ول کیتی اساں تیاری

ویر دیہاڑے ٹھیک دوپہریں مکے دے وچ آئے
آپو اپنے ڈیرے اندر جا اسباب ٹکائے

لکھ لکھ شکر خدا دا جس نے ایڈا کرم کمایا
جس نے منزل پوری کر کے مکے تیک پہنچایا

پاک مطہر ہو کے سارے بیت اللہ ول آئے
باب سلاموں داخل ہوئے جویں نبیؐ فرمائے

اکھیں بیت اللہ جد ڈٹھا ٹھنڈ پئی وچ سینے
پڑھیاں فیر دعائیں جہڑیاں دسیاں پاک نبیؐ نے

میں کیہ ذکر کراں اس گھر دا صفت نہ کیتی جاوے
خوف خدا دا طاری ہووے دل نوں ہیبت آوے

کرے طواف تمامی خلقت پھرن جویں پروانے
شوق محبت یاروں سارے ہوئے لوک دیوانے

فیر صفا تے مروہ والے پھیرے ست لگائے
ختم ہویا ہن عمرہ ساڈا اللہ کرم کمائے

ستویں ماہ ذوالحج مبارک مکے رات گزاری
روز جمعے دے اٹھویں چنوں کیتی حج تیاری

بنھ احرام سویرے اٹھ کے ول منیٰ دے آئے
دن ہفتے دے وچ عرفات تے ڈیرے ونج لگائے

اگے بھین محمد بی بی افریقہ تھیں آئی
اس دا پتہ نہ ہرگز لگے جان بڑی گھبرائی

اساں تلاش بتھیری کیتی لبھن وچ نہ آوے
بھائی نوں کجھ سجھے نائیں دل ڈاڈھا گھبراوے

آخر اسیں دوپہراں ویلے مسجد اندر آئے
کر کے جمع نمازاں دوویں فر عرفات سدھائے

اج دربار کرم دا کھلا فضل کرے رب سائیں
میں وی رو رو مولا اگے لگا کرن دعائیں

حمداں بے حد تیرے تائیں ساڈے خالق سائیں
آدم جن ملائک ہر شے پوجے تیرے تائیں

توں ہیں شاہ شہنشاہاں دا عالی شان گرامی
وچ دربار تیرے دے آئی مخلوقات تمامی

کرم سخاوت تیرا سن کے اسیں پنجابوں آئے
وچ دربار عرفات تیرے دے ڈیرے آن لگائے

میں سنیا جو تیرے اگے آ کے عرض الاوے
بھاویں کیڈا عاصی ہووے تاں وی بخشیا جاوے

ذات تیری دا پکڑ وسیلہ میں وی حاضر ہویا
سر ننگے دربار تیرے وچ بندہ آن کھلویا

پہن احرام فقیراں وانگوں در تیرے پر آیا
پائیں خیر سوالی تائیں بخشنہار خدایا

حضرت آدمؑ غلطی کر کے جسدم عرض سنائی
بخش دتا توں اس دے تائیں دیر نہ لگی کائی

جس جاگہ وچ آدم اتے رحمت بخشش ہوئی
رکھ امید کرم دی ایتھے بیٹھے آن سھوئی

جیونکر نال فضل دے بخشیا آدمؑ حوا تائیں
ایویں زینب، نور دوہاں دیاں یارب بخش خطائیں

عیب میرے نیں حدوں بہتے تینوں معلم سارے
توبہ کریں قبول توں میری کردے پار اتارے

دل وچ تاہنگ چروکی آہی مکے حاضر ہوواں
کر کے یاد گناہاں تائیں نال ندامت رووواں

جیویں نوؔر تے زینبؔ تائیں وچ دربار بلایا
اوویں بخش گناہ اساڈے بخشنہار خدایا

تیرے در باجھوں نہیں دسدا ہور کوئی دروازہ
کس نوں عرض سوال سنایئے دس غریب نوازا؟

میریا مولا ماں میری نوں جنت وچ لے جائیں
حشر دیہاڑے ساتھ نبیؐ دا قسمت وچ فرمائیں

نالے باپ میرے تے مولا اپنا کرم کمانا
دادے نالے دادی تائیں جنت بخش ٹکانا

نالے ویر پیارے میرے ماں میری دے جائے
دوویں وچ جوانی اپنی دنیا چھوڑ سدھائے

جنت بخشیں اوہناں تائیں اپنی رحمت پاروں
نالے اجر بغیر حسابوں دے اپنی سرکاروں

فضل کریم برادر میرا ماں پیو جایا بھائی
باراں سالاں توں جس مینوں ماریا تیر جدائی

کریں ہدایت اس دے تائیں جلدی واپس آوے
سینے نال لگاواں اس نوں ٹھنڈ کلیجے پاوے

دنیا دین اندر اس تائیں یا رب دے بھلیائیاں
نالے اپنے فضل کرم تھیں کر دے معاف خطائیاں

تے ہمشیرہ زینب بی بی میری ماں پیو جائی
جنہوں عبدوہاب پیارے دتا درد جدائی

دے توفیق صبر دی اس نوں یا رب خالق سائیں
نیک کریں اولاد اوہدی نوں تابع دار بنائیں

بابو عبدالواحد میرا دانشمند سیانا
دوہاں جہاناں اندر اس تے رحمت دا مینہ پانا

ماں اپنی نوں پیسے دتے اس نوں حج کرایا
اس دے بدلے اس نوں ربا دیویں اجر سوایا

چونکر اپنے فضلوں اس نوں دولت مند بنایا
ایویں پکا مومن کردے اس نوں بار خدایا

سائرہ ہاجرہ میریاں دھیاں رحم کریں رب سائیں
سنے اولاد دوہاں دے تائیں تنگی نہ دکھلائیں

اس تھیں چھوٹا عبدالخالق دور دراز سدھایا
چھ سالاں تھیں افریقہ وچ ڈیرا اوس لگایا

صحت دولت بخشیں اس نوں نالے نیک بنائیں
اہل عیال سنے اس اتے نظر کرم دی پائیں

اس تھیں چھوٹا خالد میرا عالم نیک نمازی
ایتھے اوتھے دوہیں جہانیں اس نوں رکھیں راضی

بیوی نیک سیانی اِس دی نرم زبان پیاری
سنے اولاد نہ تنگی ویکھے یا رب خالق باری

اس تھیں چھوٹا صوفی میرا عبدالحق پیارا
یا رب اس دا دنیا اتے کریں بلند ستارا

شوق علم دا دیویں اس نوں نالے نیک بنائیں
اہل عیال اوہدی نوں تنگی نہ دکھلائیں

عبدالغنی چھوٹیرا سبھ تھیں یا رب خالق سائیں
علم ہنر وچ خاص ترقی بخشیں اس دے تائیں

بیٹی میری مریم بی بی ماریا تیر جدائی
چوداں سالاں عمر برابر دنیا چھوڑ سدھائی

رب دے فضلوں جنت اندر ڈیرا اوس لگایا
جسدم ساڈی کرے سفارش کریں قبول خدایا

ہور صفیہ اتے رقیہ دوویں میریاں جائیاں
نیک بنائیں دوہاں تائیں یا رب خالق سائیاں

عورت میری زینب بی بی جیہڑی نال جو آئی
بخشیں عیب خدایا اس دے کر دے قلب صفائی

دنیا دے وچ اس دے تائیں تنگی مول نہ آوے
روز قیامت نال میرے ایہ ساتھ نبیؐ دا پاوے

نالے سوہنا ویر عبداللہ نور محمد جایا
ماں پیو بھیناں سنے اوہناں تے کر توں رحم خدایا

پتر دے عبداللہ تائیں گھر وچ ہووے شادی
ماپے وچ حیاتی ویکھن بیٹے دی آبادی

ہور جو نکے وڈے سارے سجن بیلی پیارے
اپنے فضل کرم تھیں سبھدے کردے پار اتارے

ایسے حالت ظہروں پچھے ڈبدے سورج تائیں
سارے مسلم بھائیاں کارن کردا رہیا دعائیں

اوڑک شام پئی جس ویلے مزدلفہ نوں دھائے
اوتھے رات گزاری فجرے ول منیٰ دے آئے

روڑے مار شیطاناں تائیں جدوں فراغت پائی
بعد اس تھیں قربانی دتی جیونکر امر الٰہی

اوتھے بھین محمد بی بی مل پئی ساڈے تائیں
چیز گواچی لبھی ساڈی فضل ہویا رب سائیں

یاراں ساریاں دو دن اوتھے روڑے فیر وگائے
منگلوار نوں ڈیگر پچھے مکے دے وچ آئے

شکر خدا دا لکھ لکھ واری جس ایہ کرم کمایا
فرض ضروری حج اساڈا پورا خوب کرایا

اک مہینہ چھ دن اتے مکے وچ گزارے
پنجے وقت خدا دے فضلوں آ جاواں دربارے

کراں طواف خدا دے گھر دا شوقوں حاضر ہوواں
بیت اللہ دا پردا پھڑ کے خوف گناہوں روواں

رو رو آکھاں خالق نوں میں بھریا نال گناہیں
بحر گناہ وچ رُہڑیا جاواں بیڑا پار لگائیں

میرے عیب ودھیرے مالک رحمت گھٹ نہ تیری
کردے دفتر صاف گناہوں آس پجائیں میری

تے میری اولاد تمامی تنگی کدی نہ پاوے
امن سلامت سبھ نوں رکھیں نہ کوئی دکھ اٹھاوے

ایسے حالت بیت اللہ وچ کردا رہیا دعائیں
قصد مدینے دا فر کیتا فضل ہویا رب سائیں

کیتا وداع طواف تے نالے پیتا زمزم پانی
ٹردی واری بیت اللہ نوں آکھیا بول زبانی

اے بیت اللہ تیرے کولوں لگیاں ہون جدائیاں
تیری خاطر خویش قبیلہ تے چھڈیاں اشنائیاں

اک نماز جو تیرے اندر پڑھے محبت پاروں
لکھ نماز برابر اس نوں اجر ملے سرکاروں

کرے طواف دوالے تیرے پاک نبیؐ فرماوے
سٹھ واری رب رحمت کردا اجر حساب نہ آوے

چالھی وار نمازی اتے رحمت رب اتارے
ویکھن والے تے ویہہ واری رحمت رب الارے

دل نہیں کردا جاواں ایتھوں بڑی محبت مینوں
پر میں طرف مدینے جانا چھوڑی جاواں تینوں

یا اللہ ہن گھر تیرے تھیں شہر نبیؐ دے جاواں
فضل تیرے تھیں دوجی واری آن زیارت پاواں

ہویا فضل خدا دا اوتھے آ گئی موٹر لاری
شہر مدینے جاون دے لئی ہوئی سفر تیاری

باراں ماہ دسمبر آہا چھیکڑ سن چھتالی
تیراں سو چھیاسٹھ ہجری سن مبارک عالی

با برکت اوہ رات جمعے دی کیتی اساں تیاری
لے کر نام خدا دا سارے بیٹھ گئے وچ لاری

مکے تھیں چل سیول اندر پہلی رات لنگھائی
اپر شوق محبت پاروں نیندر مول نہ آئی

روز جمعہ دے بعد عشاؤں آیا شہر مدینہ
جسدا نام مبارک لئیے روشن ہووے سینہ

پڑھی صلوٰۃ نبیؐ سرور تے دل وچ شوق سوایا
سوہنا شہر حبیب میرے دا ہے ہن نیڑے آیا

شوق محبت پاروں ہویا نیر اکھیں تھیں جاری
وچ بیان نہ آوے ہوئی جو کیفیت طاری

بھاویں لاری بدھی تاری ماری خوب اڈاری
تاں وی مکن وچ نہ آوے ہو گئی منزل بھاری

دل وچ ایہو شوق شتابی مسجد دے وچ جاواں
روضہ پاک نبی دا ویکھاں ٹھنڈ کلیجے پاواں

کیا اوہ سوہنا شہر مدینہ انت شمار نہ کائی
جس تھیں مشرق مغرب تائیں پھیل گئی روشنائی

اٹھیا نور مدینے وچوں دور گئے چمکارے
سوہنے نبی محمدؐ سرور جگاں دے جگ تارے

جیوں پروانے ہون دیوانے آون شمع دوالے
ایویں دوروں چل کے آئے روضہ ویکھن والے

کفتاں ویلے اڈے اتے آن کھلوتی لاری
ڈیرے جا اسباب ٹکایا اوتھے رات گزاری

سحری ویلے بعد اذانوں مسجد دے ول آیا
پڑھی نماز تہجد اوتھے سنت عمل کمایا

مسجد پاک نبی سرورؐ دی کیا میں ذکر سناواں
ہے اوہ ٹکڑا جنت وچوں آکھے نبیؐ سچاواں

جیہڑا دو رکات نمازاں اوتھے آن گزارے
بخشے جاون عیب تمامی ہوون پار اتارے

سوہنی عجب بناوٹ اس دی صفت نہ کیتی جاوے
دنیا وچ عمارت ایسی نظریں ہور نہ آوے

بعد نمازوں نال محبت روضے دے ول آیا
جتھے پاک محمدؐ ساڈے ڈیرا خاص لگایا

کیا اوہ روضہ پاک نبیؐ دا شان بلند کمالی
جس وچ کرے آرام ہمیشہ نبی محمدؐ عالی

ایس جگہ نوں رب نے بخشی اوہ عزت وڈیائی
جنت وچ برابر اس دے ملدی جگہ نہ کائی

ستر ہزار فرشتہ ہر دن روضے اُپر آوے
پڑھن درود نبی سرورؐ تے حضرت کعبؓ بتاوے

ستر ہزار فرشتے راتیں فیر دوبارا آون
نال پراں دے جھاڑو دیون اتے درود پہچاون

جہڑے جاون دوجی واری فیر اوہ آون ناہیں
ایہو حال ہمیشہ رہسی روز قیامت تائیں

ہیبت شان نبی سرورؐ دا رعب دلاں تے پاوے
وافر سخن نبی دے اگے کیتا مول نہ جاوے

ہیبت پاک نبی تھیں جثہ ہو گیا پانی پانی
روضے کول کھلو کے اپنی کیتی گل زبانی

اے محبوب الٰہی بندہ آکھ سلام سناوے
برکت ربدی تیرے اتے رحمت جھڑیاں لاوے

لکھ سلام صلوٰۃ کروڑاں ہوون تیرے تائیں
پڑھے درود سلام ہمیشہ آپ خداوند سائیں

آ توحید خدا دی دسی شرکوں دور ہٹایا
ہور قرآن مجید مبارک سانوں تساں پہچایا

آن علاج بیماراں کیتا مرضاں کل گوائیاں
اجڑ جاندیاں مخلوقاتاں توں ای راہے پائیاں

کیتا دور توں ظلم ہنیرا پھیلائیاں روشنائیاں
توڑے بت خدا دے فضلوں کیتیاں خوب صفائیاں

کیتا جیویں سلام صحابہؓ اوویں آکھ سنایا
اپنے کولوں وادھا گھاٹا نہ کوئی لفظ ملایا

آکھ سلام نبیؐ سرور نوں ول صدیقؓ دے آیا
نال ادب دے خدمت اندر عرض سلام سنایا

اے صدیقؓ سلام علیکم تینوں لکھ لکھ واری
جس نے پاک نبی سرورؐ توں واری جان پیاری

ساری عمراں نال نبیؐ دے لائیاں توڑ نبھائیاں
لڑکی دتی پاک نبیؐ نوں پائیاں خوب اشنائیاں

سبھ جنگاں وچ حاضر ہوئے نال حمایت پوری
جس دا ثمر نتیجہ ملیا دائم قرب حضوری

اندر غار رفیق نبیؐ دا نال ہویا ہمراہی
جنت وچ رفیق نبیؐ دا وچ حدیث گواہی

نال حفاظت دین نبیؐ دا ملکاں وچ پہنچایا
توں ہیں خاص رفیق نبیؐ دا تے نالے ہمسایا

فیر سلام علیکم کیتی نال فاروقؓ پیارے
جس نے دین نبیؐ دی خاطر کافر چن چن مارے

فارس روم وغیرہ اندر کیتی خوب لڑائی
جس پاسے ول نظر اٹھائی فتح حضوروں پائی

وچ حمایت دین نبیؐ دے ساری عمر گزاری
نالے وچ نکاح نبیؐ دے دتی دھی پیاری

ساری عمر ای نال نبیؐ دے جیونکر ساتھ نبھایا
ایویں روز قیامت ہونا حضرت دا ہمسایا

اس تھیں بعد بقیع ول آئے درد محبت پاروں
جس وچ یار نبیؐ سرور دے باجھ حساب شماروں

پہلے حضرت نافعؓ مالکؒ قبر دوہاں دی آئی
جو مسنون سلام علیکم اوتھے آکھ سنائی

اگے ابراہیم پیارا جو فرزند نبیؐ دا
اسدی قبر۔ مبارک آئی سن توں یار حمیدا

ماہ اٹھاراں کجھ دن اتے عمر مبارک پائی
اس تھیں پچھے پاک نبیؐ نوں دتا دکھ جدائی

وقت اخیری ہتھاں اُتے اس نوں آپؐ اٹھایا
نیر اکھیں تھیں جاری ہویا حضرتؐ نے فرمایا

اے بیٹا ایہ دکھ ہٹاواں میری پیش نہ جاوے
اوہدے باجھوں ایہ تکلیفاں جمیا کون ہٹاوے

دل میرا غمگین زیادہ نیر اکھیں تھیں جاری
اے فرزند پیارے مینوں زخم لگایا کاری

اے پر اناللہ باجھوں ہور کلام نہ کائی
جو کجھ کردا آپے کردا غالب امر الٰہی

فیر حلیمہؓ سعدیہ اگے جو سرورؐ دی دائی
اسدی قبر اتے تد جا کے آکھ سلام سنائی

اگے شاہ عثمانؓ غنی دی قبر مبارک آوے
جنت وچ رفیق اساڈا پاک نبیؐ فرماوے

بہت سلام علیکم تینوں اے محبوب الٰہی
ہو محصور مکاناں اندر پاک شہادت پائی

توں داماد رسولؐ اللہ دا عالی شان گھرانہ
کیتا جمع خدا دے فضلوں جس قرآن خزانہ

رحمت رب دی تیرے اتے انت حساب نہ آوے
نال تساڈے حشر دہاڑے مینوں رب اٹھاوے

اس دے بعد عقیل بہادر شاہ علیؑ دا بھائی
تے نالے سفیان دوہاں دی قبر مبارک آئی

اس تھیں اگے دکھن پاسے حرم رسول غفاری
جنہاں نال نبی سرورؐ نے اتنی عمر گزاری

سبھ نوں آکھ سلام سنایا نالے ہور دعائیں
سبھناں ساڈیاں ماواں اتے رحم کرے رب سائیں

اس تھیں سدھا دکھن پاسے چاچا پاک نبیؐ دا
شاہ عباس بہادر نامی سوہنا صاف عقیدہ

اس دی قبر مبارک آئی ہور امام سہارے
حضرت حسنؓ تے زین العابدؒ باقرؒ جعفرؒ پیارے

نالے اوتھے فاطمہؓ بی بی پاک نبیؐ دی جائی
جو مسنون طریقہ سبھ نوں آکھ سلام سنائی

اکی ۲۱ ماہ محرم دے دن ول قبا دے آئے
پہلے جتھے نبی محمدؐ ڈیرے آن لگائے

دو رکات قباء دے اندر جیہڑا نفل اداوے
عمرے وانگ ثواب برابر پاک نبیؐ فرماوے

اس دے ہور علاوہ جیہڑا دو رکات اداوے
اوہ غلام آزاد کرن دا رب تھیں درجہ پاوے

چھ رکاتاں میں وی اوتھے پڑھیاں شوق پیاروں
درجہ ایہدا مینوں ملسی خالق دی سرکاروں

ایس جگہ تھیں فارغ ہو کے خندق دے ول آئے
مسجد خمسہ اوتھے باقی ہور نشان نہ پائے

مسجد قبلتین گئے فیر آن زیارت پائی
جتھے پاک نبیؐ سرور نوں آیا حکم الٰہی

مسجد اقصیٰ تھیں ول قبلے پھر جاوٴ یکباری
وچ نماز پھرے اس ویلے نبیؐ رسول غفاری

ویکھ صحابیؓ پرتے سارے ہرگز دیر نہ لائی
جیونکر دوجے وچ سپارے دسیا پاک الٰہی

اس تھیں پچھے احد جبل دا ڈٹھا ونج نظارا
کفاراں سنگ لڑیا جتھے ساڈا نبیؐ پیارا

ایس جگہ تے پاک نبیؐ نے ستر یار کہائے
نالے دند شہید کرائے صدمے سخت اٹھائے

حضرت حمزہؓ ایسے تھاویں خاص شہادت پائی
ڈٹھی قبر مبارک اوتھے برسے نور الٰہی

دوجی ماہ صفر دی اگوں جمعہ نماز گزاری
فیر درود نبیؑ تے پڑھیا ویہ اکی سو واری

اٹھ دیہاڑے رہنا اوتھے پاک نبی فرمایا
جیونکر مسند احمد اندر ذکر امام لیایا

جہڑا میری مسجد اندر مومن بندہ آوے
پڑھے نمازاں چالھی اوتھے نال جماعت اداوے

بری کرے رب دوزخ کولوں نالے بچے عذابوں
نالے ملے نجات سیہا رب دی خاص جنابوں

بنے مجاہد رب دے فضلوں ایڈا درجہ پاوے
نالے کراں شفاعت اس دی پیغمبرؑ فرماوے

نبیؑ کہیا جو وچ مدینے بدعت جاری کردا
اوہ ملعون دوراڈا دینوں منکر ہو کے مردا

لازم جانے ہر اوہ مومن جیہڑا ایتھے آوے
جویں صحابہؓ عمل کمایا اووں عمل کماوے

پر افسوس مدینے اندر ایسی بدعت ہوئی
سنت بدعت اندر ہرگز رہی تمیز نہ کوئی

جویں صحابہؓ روضے اتے آن سلام سناندے
چھوڑ طریقہ اصحابہؓ دا ناحق شور مچاندے

اچی بولن کول نبیؐ دے منع خدا فرمایا
باطل عمل تمامی اسدے جس نے شور مچایا

نال تمیز مودب ہو کے روضے ولے آؤ
نرم آواز مطابق سنت آکھ سلام سناؤ

جہڑا کندھاں تائیں لگدا اچی واج بلاندا
اوہنوں بے عقلا تے جاہل رب آپوں فرماندا

بھن ہتھ نمازیں جیونکر تابعدار امر دے
بنھ کے ہتھ کھلوون ایویں مونہہ روضے ول کردے

انج قیام حیاتی اندر منع نبیؐ فرماوے
ہے اوہ منکر حکم نبیؐ دا جو جائز بتلاوے

پاک نبیؐ نوں عرضاں کردے مرضاں کل ہٹائیں
نالے رزق اسانوں دیویں آساں کل پجائیں

تیرے باجھوں یا نبیؐ اللہ کون سنے فریاداں
اسیں سوالی در تیرے تے دیویں کل مراداں

کھڑے نمازی اگوں لنگھن کرن پرہیز نہ کائی
جو تعلیم نبیؐ نے دتی ساری دلوں بھلائی

رناں وی بے پردا ہو کے مسجد اندر آون
آ روضے دی جالی چمن نالے ہتھ گھساون

داء لگے تاں سجدہ کرنوں فرق نہ رکھن کائی
ایہ سبھ الٹ قرآن حدیث دے چال پھڑی گمراہی

کیتا اوہناں الٹ نبیؐ دا الٹ گئے کم سارے
جو فرمان نبیؐ نے دسے سارے منوں وسارے

قصہ کوتاہ ایس قسم دے کردے فعل نکارے
تے سمجھایاں سمجھن ناہیں جاہل اللہ مارے

والد ماجد پاک نبیؐ دے طرف مدینے آئے
ایتھے ختم حیاتی ہوئی دنیا چھوڑ سدھائے

ڈھٹی قبر اوہناں دی جا کے وچ مکان بنائی
حضرت مالک انصاریؓ دی اگے قبر وسائی

شہر اندر ایہ دوویں قبراں تھوڑی دور بزاروں
رحم کرے رب ایہناں اتے خاص اپنی سرکاروں

پھپھیاں پاک نبیؐ سرور دیاں نال بقیع دے آئیاں
تنے قبراں اکو جاگہ نالو نال بنائیاں

اگے ابو سعیدؓ جو خدری قبر اوہناں دی آئی
چڑھدے پاسے نال بقیع دے باہر وار بنائی

دوجی قبر برابر اس دے فاطمہؓ دی بتلاندے
چاچی پاک نبیؐ سرور دی عالی شان جنہاں دے

نال محبت سبھناں اتے کیتیاں بہت دعائیں
حشر دیہاڑے ساتھ اوہناں دا بخشیں خالق سائیں

اس تھیں اگے نال برابر پاک نبیؐ دیاں جائیاں
زینبؓ، ام کلثومؓ، رقیہؓ تنے قبراں آئیاں

طرف شمال بقیع تھیں تھوڑا ہے اک باغ کیاری
کیتا وقف جو راہ خدا دے ابو ایوبؓ انصاری

کجھ ایہ لوک معلم جھگڑے چمبڑے سخت بلائیں
لے حاجی نوں طرح طرح دیاں پڑھدے پھرن دعائیں

لائق ہر حاجی دے تائیں جدوں مدینے آوے
وانگ صحابہؓ سنت اتے پورا عمل کماوے

پنجے وقت مسیتے آوے طلب جماعت پاروں
کرے پرہیز گناہواں کولوں، تے ہر مندی کاروں

پڑھے درود شریف زیادہ نال محبت پوری
اسدے تائیں روز قیامت ملسی قرب حضوری

دو ہزار دفعہ نت میں وی پڑھاں درود ضروری
شاید ایسے پاروں میری ہو جاوے منظوری

پنجے وقت خدا دے فضلوں مسجد حاضر ہوواں
کر کے یاد گناہاں تائیں خوف خداؤں روواں

ایسے طور مدینے اندر باقی روز گزارے
حکم ہویا ہن واپس جاؤ وجے کوچ نکارے

دن سوموار صفر دی باراں آیا وقت جدائیاں
مسجد ویکھ نبیؐ سرور دی بے خود ہنجو آئیاں

ایہو مسجد جس نوں جنت آکھیا نبیؐ پیارے
ایہو مسجد جس دے وچوں دور گئے چمکارے

ایہو مسجد جس وچ حضرت آپؐ جماعت کراندے
اصحابہؓ نوں وعظ سناوندے نالے جمعہ پڑھاندے

ایسے اندر تھم حنانہ رُنا کر کر زاری
سینے نال لگایا جس نوں پاک رسولؐ غفاری

نظر نہ رجے ٹردی واری ویکھاں مسجد تائیں
نور حسینا معلم رب نوں فر آونا کہ نائیں

پڑھی نماز دعائیں کر کے روضے دے ول آیا
ادبوں آن کھلوتا اگے عرض سلام سنایا

یا نبیؐ اللہ لکھ سلاماں ہون تساڈے تائیں
رحمت برکت رب دی وسے ہر دم شام صباحیں

یا رب بھیج صلوٰۃ سلاماں دے سوہنے نذرانے
جہڑا خاص مقرب تیراہ وچ دربار شہانے

صرف محبت ذات تیری دا میں آندا نذرانا
کریں قبول ایہ میرے ولوں دو جگ دے سلطانا

بے شک عمل نکمے میرے کول تیرے شرماواں
شائد ایس محبت پاروں رحمت رب دی پاواں

لئی ناپاک کمینے پاپی در تیرے تے آئے
جسدم رحمت نظر اٹھائی سارے عیب گوائے

دند شہید سی جس نے کیتے صدمہ سخت پہنچایا
جسدم قدماں دے وچ آیا سینے نال لگایا

لہولہان جنہاں نے کیتا اٹاں وٹے مارے
جسدم اوہ ایمان لیائے ہو گئے پار اتارے

مکے اندر جہناں لوکاں دتیاں سخت اذائیں
جسدم عاجز ہو کر آئے بخشیاں کل خطائیں

رحمتِ عالم کر کے بھیجیا رب تساڈے تائیں
حق میرے وچ کرو سفارش بخشے خالق سائیں

عیب میرے بے اوڑک بھاویں وچ شمار نہ آون
پر جھڑے اس تھاویں آون رحمت رب دی پاون

کل پیغمبر نفسی نفسی جسدم آکھ سناون
عاجز ہو کے لوک تمامی فیر تساں ول آون

تساں سفارش کر کے سبھ نوں جنت وچ لے جانا
اُس ویلے اِس عاجز تائیں اپنے پاس بٹھانا

فر کرسی تے رب بٹھاوے ملے لباس شہانا
وچ حضوری اپنی رکھیں مینوں وی سلطانا

ستاں ورھیاں پچھوں آیاں ہن تیری سرکارے
مولا فیر لیاوے جیکر بندہ شکر گزارے

ٹردی وار سلام علیکم آخر آکھ سنایا
جسدم لگی ہون جدائی دل ڈاڈھا گھبرایا

جیون جیوں قدم ہٹاواں پچھے ہٹیا مول نہ جاوے
روضے پاک نبیؐ دی الفت جوش اُبالے کھاوے

ماں پیو خویش قبیلہ سارے تے نالے اشنائیاں
ہوئیاں فیل محبت اگے کسے نہ لیکھے آئیاں

جے کجھ حب محبت ہوندی نال نبیؐ سرور دے
چھوڑ نبیؐ نوں غیراں دے ول نسبت کدی نہ کردے

فیر خلیفہ اول تائیں آن سلام گزاری
لے صدیقؓ حوالے رب دے ساڈی کوچ تیاری

تسیں ہمیشہ کول نبیؐ دے خوب محبتاں پائیاں
جتھے نور ہمیشہ برسے رحمت جھڑیاں لائیاں

واہ خدمت اسلامی کیتی دیوے رب جزائیں
اس تھیں ودھ بیان سناواں مینوں فرصت ناہیں

فیر خلیفے دوجے تائیں آن سلام سنائی
حضرت عمرؓ بہادر نامی خوبی حد نہ کائی

ایہ وی ساتھی پاک نبیؐ دا خاص رفیق پیارا
جنہے حق تے باطل اندر کیتا خوب نتارا

منکر سن جو دین دے کیتا قتل اوہناں دے تائیں
فارس روم فتح اس کیتے دیوے رب جزائیں

آخر ہو کے فارغ اوتھوں لاری دے ول آیا
پڑھ بسم اللہ کر اسواری قدم سفر وچ پایا

شہر مدینے کولوں ساڈی لگی ہون جدائی
بھجیاں اکھیاں جدوں ڈرائیور سوہنے بس چلائی

نکل گئی اوہ شہروں باہر تیز کرے رفتاراں
میں ول شہر مدینے ویکھاں رو رو ڈھائیں ماراں

روضہ پاک نبیؐ سرور دا دوروں نظریں آوے
رج رج ویکھاں اسدی طرفے تے اوہ چھپدا جاوے

دو تن میل گئی جد لاری ہوئے بند نظارے
اے پر مسجد پاک نبیؐ دے دسن اچے منارے

چھ ست میل گئے جد اگے اوہ وی دسن نائیں
دل گھبرلیا ڈاڈھا صدمہ پہنچیا میرے تائیں

سوہنی مسجد پاک نبیؐ دی نظر نہ آوے مینوں
اوس گھڑی دا حال حقیقت کیہ کجھ دساں تینوں

اک نماز جو اس مسجد وچ پڑھدا شوق پیاروں
پنجاہ ہزار نماز دا لوہنوں اجر ملے سرکاروں

روضہ پاک نبیؐ سرور دا جو ویکھے اک واری
کرے سفارش نبی محمدؐ ہو جاوے چھٹکاری

ایسی برکت والی جاگہ دور جدوں ہو جاوے
دسو فیر محبت نبیؐ دا کویں تسلی پاوے

مکے اتے مدینے اندر یاد نہ آوے کوئی
حب خدا تے پاک نبیؐ دی سبھ تے غالب ہوئی

جسدم چھوڑیا شہر مدینہ کچیاں دیس مہاراں
حب وطن دی غالب ہوئی یاد پئے گھر باراں

اج ہوئے پردیسی سارے قدم سفر وچ پایا
دل ڈاڈھا گھبرایا سبھ دا یاد قبیلہ آیا

تیراں صفر عشاؤں پچھے جدے اندر آئے
رات گزاری صبح سویرے لیا مکان کرائے

حب گھراں دی غالب ہوئی چین آرام نہ آوے
بے صبری تھیں ہر اک حاجی گن گن روز لنگھاوے

ماواں یاد کرن فرزنداں دل نوں بے قراری
جے کر وس اساڈے ہووے جایئے مار اڈاری

میں ایتھے پردیسن ہوئی کونج وچھنی ڈاروں
لے لے نام بلاواں سبھ نوں شوق محبت پاروں

ماواں نوں فرزنداں باجھوں گھڑی آرام نہ آوے
اج ہن چار مہینے گزرے دل ڈاڈھا گھبراوے

خبر نہیں ہن کیہڑے ویلے گھر اپنے نوں جایئے
سینے نال لگا کے سبھ نوں سینے ٹھنڈاں پایئے

ماواں باجھوں فرزنداں نوں کہڑا کول بٹھاوے
کون پیار دلاسا دے کے سینے نال لگاوے

ماپیاں نوں فرزند پیارے یاد پئے یکباری
چیتے آئی معصوماں دی صورت شکل پیاری

لبا لبا نال محبت جسدم آکھ سناندے
اسیں اوہناں نوں نال محبت گودی وچ بٹھاندے

اج ہن چار مہینے گزرے سانوں نظر نہ آون
اوہ اقبال بلند پیارے خبرے کدوں بلاون

گھر وچ پچھے دھیاں عاجز یاد اسانوں آئیاں
اوہ وی نظر نہ آون سانوں لگا زخم جدائیاں

ہور برادر بھیناں بھائی یاد پئے سبھ تائیں
بلکہ بھجے درد جدائیوں رو رو مارن آہیں

ایسے حالت جدے اندر اٹھ دن اساں گزارے
ناویں روز مکے دی طرفے ٹر پئے فیر دوبارے

اٹھ دیہاڑے مکے اندر سبھناں اساں لنگھائے
خبر جہاز سنی جس ویلے مڑ جدے ول آئے

پہلی ماہ ربیع الاول روز جمعہ دے بھائی
جدے آن جہاز کھلوتا لوکاں خوشی منائی

ہفتے اٹھ سویرے حاجی بندرگاہ ول آئے
بیڑیاں اتے نال شتابی سبھ سامان ٹکائے

وچ جہاز چڑھے سبھ حاجی چار وجے تک بھائی
کیتا وسل جہاز اخیری لگی ہون ودائی

جدہ جدوں جہاز نے چھڈیا سبھ نے آکھ سنایا
نال خیریت گھریں پہنچائیں سانوں پاک خدایا

ظہر نمازوں پچھے ساڈی ہوئی کوچ تیاری
وچ سمندر بیڑا ٹھلیا نال اللہ دی یاری

پہلے روز سمندر اندر پانی زور وکھاوے
الٹی کرن بتھیرے حاجی سر نالے چکراوے

دوجے دن فر امن سلامت ذرا جہاز نہ ڈولے
ہر اک حاجی نال خوشی دے حمد الٰہی بولے

تیجے روز سمندر سوہنے اپنا زور وکھایا
لہراں اوہ طوفان اٹھایا توبہ بار خدایا

وانگ پہاڑاں لہراں اٹھن دل وی ڈوبے کھاوے
ملے چین مسافر حاجی سُرت نہ ہرگز آوے

شاں شاں کرے سمندر زوروں لہراں دون سوائیاں
ایسی اوکھی منزل اندر توں ای حافظ سائیاں

ویہہ ویہہ فٹ برابر اُچی لہر اٹھے وچ پانی
پئی گھمکار۔ سمندر اندر چڑھیا جوش جوانی

انجن زور بتھیرا لاوے تیز نہ چلیا جاوے
ہو لاچار سمندر اگے عرض جہاز سناوے

بیشک تیریاں لہراں اگے میری پیش نہ جاوے
بھاویں کناں زور لگاواں نہ کجھ بن سر آوے

پر ایہ حاجی لوک مسافر بیت اللہ تھیں آئے
چلے رکھ وطن دیاں تاہنگاں ایہ ماواں دے جائے

کئی اتھے پردیسی عاجز گھریں اڈیکن ماواں
آکھن بچڑا ملے شتابی ٹھنڈ کلیجے پاواں

جس مائی دا عاجز بیٹا وچ پردیس سداوے
پاسے مار اوہ منجی اتے ساری رات لنگھاوے

ماواں چھیک کلیجے پیندا جاں بچڑے ٹر جاون
تارے گن دیاں رات لنگھاون گھڑی آرام نہ پاون

وچ جدائی جان غماں تھیں کدی نہ ہوندی واندی
کدی سراہندی کدی پواندی جاندی رات دکھاندی

کرے دعائیں مولا اگے بچڑا میل شتابی
آوے ٹھنڈ کلیجے پاوے ہووے دور بیتابی

کئیاں دے فرزند پیارے گھریں اڈیکاں کردے
یا رب لبا خیریں آوے غم دیاں آہیں بھردے

فرزنداں نوں ماپیاں باجھوں گھڑی آرام نہ آوے
قدر معلوم تدائیں ہوندی جاں کوئی دور سداوے

کنیاں دے گھر دھیاں عاجز آکھن خالق سائیاں
لبا میل شتابی سانوں آئیاں پیش جدائیاں

دھیاں تائیں ماں پیو اُتے ہوندا مان ودھیرا
ماپیاں باجھوں دھیاں تائیں ہوندا جگ ہنیرا

ساڈی اک رقیہ پچھے بالکل اجے ایانی
دوجی نام صفیہ بی بی اس تھیں کجھ سیانی

کردیاں ہوسن یاد اسانوں ماپیاں دیر لگائی
پورے چار مہینے گزرے بے بے اجے نہ آئی

کنیاں دے گھر بھین پیاری رو رو کرے دعائیں
یارب میرا ویر پیارا خیراں نال ملائیں

بھیناں تائیں ویراں باجھوں ہوندا جگ ہنیرا
رنگ محل اُجاڑ تمامی دسے چار چفیرا

جسدا ویر پیارا جانی وچ پردیس سداوے
اس دی بھین پیاری تائیں نظریں کجھ نہ آوے

کئیاں اپنے ویراں کولوں پائیاں درد جدائیاں
رل مل بہن نصیباں والے نال پیاریاں بھائیاں

وچ پردیس سدھارے جسدا ماں پیو جایا بھائی
زخم کلیجے اندر ہووے مرہم ملے نہ کائی

وِیراں باجھوں وِیر پیارے امن آرام نہ پاون
قدر معلوم تدائیں ہووے جاں پردیس سداون

میرا وی اک ویر پیارا وچ پردیس سدایا
باراں سال ہوئے اس مینوں زخم جدائی لایا

خبر نہیں اوہ کیہڑے ویلے آ کر شکل وکھاوے
سینے نال لگا کے سینہ ٹھنڈ کلیجے پاوے

ایویں میرا عبدالخالق وچ پردیس سدایا
چھ سالاں تھیں اس نے سانوں داغ جدائی لایا

خبر نہیں ہن کیہڑے ویلے چن خوشی دا چڑھنا
جس دن میرے عبدالخالق آن مصافحہ کرنا

وچھڑ کونج گئی اک ڈاروں پار سمندر آئی
اس دی چوگ کھلاری اوتھے قادر پاک الٰہی

قصہ کوتاہ حاجیاں تائیں لوک اڈیکن سارے
ماپے ہر دم کرن دعائیں آ فرزند پیارے

سجن یار پیارے پچھے ہر دم وچ اڈیکاں
میں ہن وطن پہنچاواں سبھ نوں ملن رفیق رفیقاں

رشتے دار اڈیکن کئیاں یار اڈیکن یاراں
ہر دم آکھن باغ بہاراں بن یاراں کس کاراں

ایسے حال جہاز وچارے گلاں بہت سنائیاں
اے پر اوہ سمندر بھانے کسے نہ لیکھے آئیاں .

کہے سمندر ایس جگہ تھیں مشکل اگے جانا
کہے جہاز غریب مسافر سبھ نوں گھریں پہنچانا

جیکر امن نہ آوے تینوں لا لے ہمت ساری
بے وطناں پردیسیاں سندا حافظ۔ اللہ باری

جس نے جوش وکھاون والی ہمت بخشی تینوں
اوہو اپنے فضل کرم تھیں پار لگاوے مینوں

ٹھاٹھاں آون زور وکھاون اٹھن وانگ پہاڑاں
چیر جہاز سٹے ادھ واٹوں کر دیوے دو پھاڑاں

چھبویں ماہ ربیع الاول بعد فجر دے بھائی
عدن جہاز کھلوتا آ کے کہن لگے ہمراہی

چلو سیر عدن دی کریئے آنے اٹھ کرایا
جلدی موٹر بیڑی سانوں آن کنارے لایا

اگوں کار اتے بہ سارے شہر عدن نوں آئے
رنگ محل عمارت سوہنی صفت نہ کیتی جائے

گلیاں اتے بازاراں اندر حدوں ودھ صفائی
سودے نال دوکاناں بھریاں چیز کمی نہ کائی

دو تن گھنٹے شہر عدن وچ چکر اساں لگائے
چیزاں کجھ خریدیاں اوتھوں آخر واپس آئے

رہیا جہاز کھلوتا اوتھے سورج ڈبدے تائیں
اس تھیں بعد روانہ ہویا پیا مکلے راہیں

اٹھویں ماہ ربیع الاول نو دس وجے پیارے
شہر مکلے آن کھلوتا تے کجھ لوک اتارے

عمدہ شہر مکلہ سوہنا اصلوں بحر کنارے
کئی مسیتاں اس وچ بنیاں دسن خوب منارے

دو وجے فر سیٹی ماری کیتی ٹرن تیاری
طرف کراچی دے رخ کیتا حافظ اللہ باری

رستے اندر طرح طرح دیاں مچھیاں نظریں آون
دوڑن نال جہاز برابر چھالاں خوب لگاون

بے حد کھنباں والی مچھلی اُڈے بنھ قطاراں
نالے رنگ برنگے کیڑے باجھ حساب شماراں

پنجے وقت شریف محمدؐ بانگاں آکھ سناوے
کٹھے ہون مسافر حاجی نورؔ جماعت کراوے

فجر نمازوں فارغ ہو کے درس قرآن سناواں
مسئلے کھول قرآن حدیثوں خوب طرح سمجھاواں

مکے والے کافر جسدم چڑھدے وچ جہازاں
اللہ اک اکلا منن کر کے عجز نیازاں

وچ سمندر آکھن۔ اللہ بیڑا پار لگاوے
اوہو مالک رازق ساڈا ساڈی جان بچاوے

پیر پیغمبر عالم فاضل صالح لوک تمامی
وچ دربار خداوند عالم دعوے کرن غلامی

کس نوں طاقت مولا اگے گردن ذرا اٹھاوے
یا کوئی حکم الٰہی باجھوں ذرا زبان ہلاوے

میں وی نت قرآن سناواں اپنا فرض اداواں
ایسے حالت اندر سانوں گزر گیا دن ناواں

بس ہن دو تن دن دا پندھ ای باقی نظریں آوے
اپنے فضل کرم تھیں مولا سانوں پار لگاوے

قصہ کوتاہ وچ سمندر تیراں روز گزارے
چوداں ماہ ربیع الاول لگا آن کنارے

شکر خدا دا شکر خدا دا جس ایہ کرم کمایا
بے وطناں پردیسیاں تائیں آن کنارے لایا

☆☆☆

جان پچھان

ناں	ارشد اقبال ارشد
ولدیت	میاں محمد اقبال زخمی
تاریخ پیدائش	۱۵ جون ۱۹۶۶ء
تعلیم	ایم اے۔ایم ایڈ
کم کار	لیکچرار پنجابی

چھپیاں کتاباں

۱۔ جیوندے حرف	تنقیدی تے تحقیقی مضمون	۱۹۹۴ء
۲۔دین تے تصوف	تنقیدی مضمون	۱۹۹۵ء
۳۔دید ماہی دی پاواں	ترتیب تے تحقیق	۱۹۹۹ء

ان چھپیاں کتاباں

۱۔	عقیدت	نعتیہ مجموعہ کلام
۲۔	صدیاں دے اکلاپے	غزلاں
۳۔	اکھ او ہلے	تحقیقی مضمون
۴۔	گل بات کتاباں دی	تنقیدی مضمون

ادارت

۱۔ مینجنگ ایڈیٹر ماہنامہ "لکھاری" لاہور

۲۔ ایڈیٹر سالنامہ "کارواں" (حصہ پنجابی) گورنمنٹ اسلامیہ کالج گوجرانوالا

۳۔ نگران ایڈیٹر کتاب لڑی "سدھراں" گوجرانوالا

۴۔ معاون کتابی سلسلہ مہر تابان لاہور

ایہ اک فطری جہیا عمل اے کہ ہر زبان دا مڈھلا ادبی سرمایہ مذہب دی خوشبو نال معطر وکھالی دیندا اے۔ پنجابی ایس خطے دی قدیم زبان اے تے ایہدا کلاسیکی ادبی سرمایہ وی مذہبی رنگتاں نال رنگیا ہویا اے۔ ایہ سارا کجھ کدھرے عقیدت نال تخلیق ہویا تے کدھرے ضرورت دے تحت۔ ایہو وجہ اے کہ ایہدے وچ ون سونے موضوع ون سونیاں ادبی اشکلاں راہیں بیان ہوئے نیں۔ قرآن مجید دیاں تفسیراں توں بعد سیرت دے حوالے نال جیہڑا ادب رچیا گیا اے اوہنوں کوشش دے باوجود وی اکٹھا کرنا ناممکن اے۔ رچے گئے ادب خصوصاً شاعری دے میدان وچ ان گنت اجیہے شہ پارے موجود نیں جنہاں دی چمک دمک ہر دور وچ قائم رہی اے ہن وی اے تے آئندہ وی ہوئے گی۔ خاص طور تے اوہ شعری فن پارے جنہاں وچ خدا رسول دی محبت دی انملی خوشبو سمائی ہوئی اے۔ ایہو جیہے قلم کرشمیاں وچوں مولوی نور حسینؒ گرجاکھی دا سفرنامہ حج وی اک حوالے دی چیز اے۔ ایہہ سفرنامہ نہ صرف اپنے موضوع سگوں فنی حوالیوں وی اک اُچا معیار پیش کردا اے۔ پنجابی دے نوجوان تے محنتی لکھاری ارشد اقبال ارشد ہوراں ایس نوں سودھ کے منظرِ عام تے لیان دا جیہڑا اجتن کیتا اے اوہ سلاہن یوگ اے۔ کتاب دے شروع وچ پنجابی وچ سفرنامے دی روایت اُتے مرتب نے بڑا مفصل تے بھرواں دیباچہ لکھ کے پڑھن والیاں دے سامنے کئی نویاں حقیقتاں لیا رکھیاں نیں۔ ایہدے نال نہ صرف ایس سفرنامے دی اہمیت تے ایہدا ادبی مقام سمجھن وچ مدد ملدی اے سگوں ایس روایت نوں اگے ٹورن والے شاعراں ادیباں لئی وی رہنمائی دے ٹاویں ٹاویں تارے موجود نیں۔ تحقیق دے نتیجے وچ چمکن والے ایہ ٹاویں ٹاویں تارے اوہ کھتیاں نیں جنہاں نوں تک کے ادب دے پاندھی اپنے پندھ دی سیدھ سدھی کرن دا اجتن کر سکن گے۔

ایس خوبصورت تحقیقی تے تنقیدی کاوش اُتے میں ارشد اقبال ارشد ہوراں نوں مبارکباد پیش کردیاں ہویاں آس رکھناواں کہ اوہناں دا ایہہ کم پنجابی ادب وچ اک سوہنا تے من موہنا وادھا ثابت ہووے گا۔

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ

چیئرمین شعبہ پنجابی' پنجاب یونیورسٹی لاہور